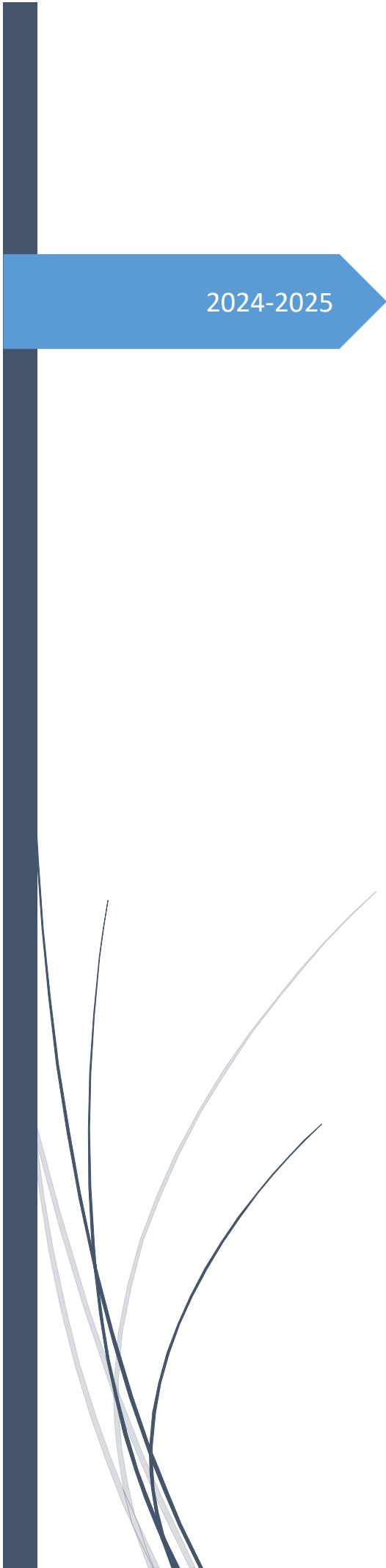

A thick dark blue vertical bar runs down the left side of the page. A blue arrow-shaped banner points to the right from this bar, containing the text '2024-2025'. In the bottom left corner, several thin, curved lines in dark blue and light grey sweep upwards and to the right.

2024-2025

Geschiedenis van Kerk en theologie II

Van 1054 tot vandaag

HIGW Antwerpen

Els Agten
els.agten@gmail.com

Inhoudstafel

Inhoudstafel	1
Cursusinformatie	3
Volledige lijst van examenvragen	5
Reflectievragen.....	7
Inleiding	13
Hoofdstuk 1. Beknopt kerkhistorisch overzicht.....	15
1. De Kathedraal antwoordt.....	15
2. Tijdsbalken	16
3. De cursus in een notendop	17
a. Hoge en Late Middeleeuwen (1054 - ca. 1500)	17
b. Van hervorming tot verlichting (ca. 1500 – ca. 1789)	19
c. Kerk en de moderne tijd (ca. 1789 – ca. 1945)	22
d. Eigentijdse kerkgeschiedenis (ca. 1945 - nu).....	24
Hoofdstuk 2. Kerk en Staat.....	28
1. De Investituurstrijd	28
2. Kerk en absolutisme.....	30
3. Kerk tussen Revolutie en Restauratie.....	33
4. ‘La liberté comme en Belgique’	35
Hoofdstuk 3. Kerk en de anderen	40
1. Kruistochten en Inquisitie	40
2. Reformatie of de worsteling met de vraag hoe de mens in Gods ogen gerechtvaardigd kan worden.....	43
3. Katholieke kerk en de vrijmetselarij.....	45
4. Katholieke kerk en het jodendom	47

Hoofdstuk 4. Kerk in beeld	51
1. Religieuze kunst doorheen de geschiedenis	51
2. <i>Renaissance</i> of 'de mondige mens in het middelpunt'	53
3. Beeldenstrijd (bis)	54
4. Kerk en architectuur.....	56
5. Neothomisme en modernisme	59
6. Kunst en de katholieke kerk vandaag.....	60
Hoofdstuk 5. Orthodoxie en orthopraxie	64
1. Monastieke spiritualiteit en scholastieke theologie.....	64
a. Gregorius VII en de Gregoriaanse Hervorming	64
b. Scholastieke theologie.....	65
2. Mystiek en Moderne Devotie	66
3. Van devotie tot dogma.....	68
Hoofdstuk 6. Canon, Credo en Concilies	70
1. De concilies van Lateranen	72
2. Het Concilie van Trente (1545-1563)	73
3. Het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870)	75
4. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965).....	76
Liturgie.....	78
De Heilige Schrift	78
De rooms-katholieke Kerk	79
De Kerk en de wereld	79
De relatie met andere kerken en religies	79
Bibliografie	81

Cursusinformatie

1. Docent

Els Agten (els.agten@gmail.com)

2. Doelstellingen

- De student verwerft kennis van de belangrijkste historische en theologische thema's, ontwikkelingen, gebeurtenissen en figuren in de West-Europese kerkgeschiedenis vanaf 1054 tot vandaag.
- De student ontwikkelt een besef van de rijke verscheidenheid en pluraliteit waarlangs het christendom zich doorheen de tijd uitdrukt en heeft inzicht in de verhouding tussen het christendom en haar concrete historische context en de invloed die beide op elkaar uitoefenen.
- De student geeft uiting van een historisch realistische kijk op het hedendaagse christendom en de huidige Katholieke Kerk en kan deze plaatsen in de historisch en contextueel bepaalde diversiteit.
- De student kan de studiestof tot een persoonlijke synthese verwerken, waarin een gezond evenwicht wordt gehouden tussen grote lijnen van ontwikkeling en historische accuraatheid.

3. Cursusmateriaal

- Cursustekst 'Geschiedenis van Kerk en Theologie II. Van 1054 tot vandaag'
- PowerPointpresentaties

4. Examenvorm

Schriftelijk examen met reflectieopdracht

Toelichting bij het schriftelijk examen (15 punten)

- De studenten krijgen vooraf een lijst met alle examenvragen. Er is een onderscheid tussen synthesevragen (/5) en gewone vragen (/2,5).
- Elke student krijgt tijdens het examen **1 synthesevraag en 4 gewone vragen** uit deze examenvragen. Deze vragen zijn evenredig verdeeld over de cursus (hoofdstuk 2 tot en met 6).
- Evaluatiecriteria: chronologische en geografische situering; adequate weergave van wat tijdens de colleges werd gedoceerd; bekwaamheid om verbanden te leggen tussen figuren en de tijd waarin ze werkzaam waren.

Toelichting reflectieopdracht (5 punten)

- In de cursus vind je ook drie reflectievragen die te maken hebben met thema's uit de cursus.
- Kies **1 opdracht** van deze opdrachten en werk die uit volgens de vermelde instructies.
- Stuur deze opdracht **ten laatste 1 week voor het examen** op naar de docent per email (els.agten@gmail.com). *Wie te laat indient, ontvangt geen punten voor zijn of haar opdracht.*

5. Werkvorm

- Hoorcollege
- Vragen van studenten ter verduidelijking van de lesinhoud worden per mail opgestuurd naar els.agten@gmail.com.

6. Studielast

- 9 uur studietijd per deel of in totaal 27 uur studietijd.

Volledige lijst van examenvragen

1. Synthesevragen (/5)

Hoofdstuk 1. Beknopt kerkhistorisch overzicht

Hoofdstuk 2. Kerk en Staat

1. De geschiedenis van het christendom wordt gekenmerkt door verschillende krachtmetingen tussen de paus en de wereldlijke macht. Leg uit en geef een voorbeeld.

Hoofdstuk 3. Kerk en de anderen

2. Pogingen tot hervorming en geestelijke vernieuwing van het christendom lagen vaak aan de basis van een confrontatie tussen de kerk en andersdenkenden. Leg uit met een voorbeeld.

Hoofdstuk 4. Kerk in beeld

3. Is religieuze kunst telkens een uitdrukking van theologische ontwikkelingen of van het persoonlijke geloofsleven? Beargumenteer je antwoord.

Hoofdstuk 5. Orthodoxie en orthopraxie

4. Het tweede millennium kenmerkt zich op verschillende momenten door een wisselwerking tussen orthopraxis en orthodoxie. Leg uit aan de hand van een voorbeeld.

Hoofdstuk 6. Canon, Credo en Concilies en Synodes

5. Waarom werden de meeste concilies die we besproken hebben samengeroepen? Welke gemeenschappelijke factor(en) kan je onderscheiden?
6. Heeft de Kerk nood aan een Derde Vaticaans Concilie of moet het Tweede Vaticaans Concilie eerst nog beter gerealiseerd worden? Wat is jouw mening? En indien er een Derde Vaticaans Concilie zou komen, welke thema's zouden daar dan op de agenda moeten staan?

2. Gewone vragen (/2,5)

Hoofdstuk 1. Beknopt kerkhistorisch overzicht

Hoofdstuk 2. Kerk en Staat

1. Wat is de Investituurstrijd?
2. Wat is het Westers Schisma? Leg uit.
3. Wat leren de 4 gallicaanse artikelen over het pausschap?
 - (1) De paus heeft alleen zeggenschap (jurisdictie) in geestelijke zaken. Voor tijdelijke aangelegenheden is de koning geheel onafhankelijk van de paus;
 - (2) De kerkvergadering staat boven de paus;
 - (3) De macht van de paus wordt beperkt door de tradities van de Franse kerk;
 - (4) De paus is niet onfeilbaar, alleen de kerk als geheel is onfeilbaar.
4. Het politieke streven van de Franse Revolutie was gericht op een scheiding tussen kerk en staat. Leg uit.
5. Wat is de betekenis van het concordaat dat Napoleon afsloot met paus Pius VII in 1801?
6. De onafhankelijkheid van België in 1830 was het resultaat van een alliantie tussen liberalen en katholieken. Leg uit.

Hoofdstuk 3. Kerk en de anderen

7. Op welke manier betekenden de kruistochten zowel een winst als een verlies voor de katholieke kerk?
8. Van de 11de tot de 13de eeuw ontstond in Europa kritiek op de rijkdom en het machtsstreven van de kerk. Die kritiek resulteerde in een zoektocht naar geestelijke herbronning en een evangelisch leven. Leg uit aan de hand van een voorbeeld.
9. Bij de dood van Maarten Luther liep er zowel een religieuze als een politieke breuk door Europa. Leg uit.
10. Welke twee redenen lagen aan de basis van de 95 stellingen van Luther?
11. Op welke manier is de vrijmetselarij een typisch product van de verlichting?
12. Wat is de betekenis van de conciliaire verklaring *Nostrae Aetate* voor de relatie tussen de katholieken en joden?

Hoofdstuk 4. Kerk in beeld

13. Waren de *Renaissance* en het christelijk humanisme twee zijden van dezelfde munt? Beargumenteer je antwoord.
14. De ontwikkeling en uitbouw van de kerk als instituut ging doorheen de geschiedenis vaak samen met veranderingen op architecturaal vlak. Leg uit aan de hand van een voorbeeld.
15. Op welke wijze verbond het neothomisme zich met kerkelijke kunst?
16. De kerk heeft kunst nodig om de boodschap van Christus door te geven. Waarom?

Hoofdstuk 5. Orthodoxie en orthopraxie

17. Waarom stonden de monastieke theologie en de scholastieke theologie in de middeleeuwen lijnrecht tegenover elkaar?
18. Wat is de Gregoriaanse Hervorming? Leg uit.
19. Wat is de scholastiek? Leg uit en illustreer met een voorbeeld.
20. Wat is de Moderne Devotie? Leg uit en licht toe.
21. Onder invloed van de Romantiek kende de katholieke kerk een heropbloei van het devotionele geloofsleven in de eerste helft van de 19de eeuw. Leg uit en illustreer met een voorbeeld.

Hoofdstuk 6. Canon, Credo en Concilies

22. Wat is een oecumenisch concilie? Leg uit met een voorbeeld.
23. Welke twee soorten besluiten vaardigde het concilie van Trente uit? Leg uit en licht toe.
24. De besluiten van het concilie van Trente zorgden ervoor dat de katholieke hervorming of contrareformatie een succes werd. Leg uit.
25. Het ultramontanisme vond zijn bekroning in het Eerste Vaticaans Concilie. Leg uit en licht toe.
26. Wat kan je vertellen over Vaticanum II aan de hand van de figuur uit de cursus? (*Je krijgt de figuur op het examen*)
27. Zowel interne als externe ontwikkelingen lagen aan de basis van Vaticanum II. Leg uit en licht toe.
28. Het Tweede Vaticaans Concilie heeft heel wat gevolgen gehad voor de gewone gelovigen. Leg uit en geef drie voorbeelden.

Reflectievragen

Kies één van de onderstaande thema's uit en beantwoord de verschillende vragen die erbij vermeld staan. Voorzie een tekst van minimum 300 woorden.

1. 500 jaar na Luther 10 nieuwe stellingen¹

1. In Gods nieuwe wereld draait het niet om wat je bent. Maar om wie je bent.
2. Reformatie is niet in eerste instantie een statisch gegeven dat je na 500 jaar herdenkt, maar een altijd doorgaand proces.
3. Alleen als we als gelovigen en kerk in verbinding blijven met de bron, zijn we een levende kerk.
4. De bijbel is meer dan een boek uit een oude en andere cultuur. Het is een weg om te gaan, geen stok om te slaan. Als je bereid bent de 'tweede laag' aan te boren, blijft hij verrassend actueel.
5. Laten we ons als kerk niet in pessimisme blindstaren op het teruglopende aantal kerkleden, maar vol vertrouwen kerk in de wereld zijn in de voetsporen van Jezus. Alleen een diaconale kerk is een kerk van de toekomst.
6. Geloofwaardig zijn is beter dan geloofwaardig spreken.
7. Pastoraat, omzien naar de ander, is de kern van kerk-zijn.
8. De scheiding tussen Rooms-Katholiek en Protestant is achterhaald.
9. 'Mijn' God bestaat niet.
10. Als de kerk meer dan een randverschijnsel in de maatschappij wil zijn, zal zij ook 'een woord voor de wereld' moeten hebben dat niet in fraaie theorie blijft hangen.

- Welke stelling spreekt je het meeste aan? Waarom?
- Zijn er stellingen waarin je je helemaal niet kan vinden? Waarom?
- In hoeverre ben jij zelf een 'gereformeerde'? Welke stelling(en) zou jij vandaag op de kerkdeur in jouw buurt willen spijkeren? Is er iets wat jij wil aanklagen?

¹ <https://www.abdijvanberne.nl/nieuws/geloofwaardig-zijn-is-beter-dan-geloofwaardig-spreken/>

2. Uit *Nostra Aetate* ('In onze tijd'), het decreet over de niet-christelijke godsdiensten²

"Reeds vanaf de vroegste tijden tot op onze dagen vindt men bij de verschillende volken een zeker besef van die verborgen kracht, die de loop van de dingen en de gebeurtenissen van het menselijk leven beheerst, soms zelfs een erkenning van een Opperwezen of ook van een Vader. Dit besef en dit erkennen doordringt hun leven van een diep godsdienstige zin. De godsdiensten, die nauw verweven zijn met de ontwikkeling van de cultuur, trachten op de genoemde vragen een antwoord te geven in scherpere begrippen en in een meer verfijnde taal. Zo doorvorsen de mensen in het Hindoeïsme het goddelijk mysterie en drukken dit uit door een onuitputtelijke rijkdom aan mythen en door scherpzinnige pogingen van filosofisch denken. Zij zoeken de bevrijding uit de beklemming van het menselijk bestaan door vormen van ascetisch leven of door diepe beschouwing of door met liefde en vertrouwen hun toevlucht te nemen tot god. In het Boeddhisme erkent men overeenkomstig de verschillende richtingen ervan de volstrekte ontoereikendheid van deze veranderlijke wereld en leert men de mensen een weg om met toewijding en vertrouwen de toestand van volmaakte bevrijding te kunnen bereiken ofwel om tot de hoogste verlichting te kunnen geraken, hetzij door eigen inspanning, hetzij door hulp van boven. Eveneens trachten ook de andere godsdiensten, die men over heel de wereld aantreft, op verschillende wijzen de onrust van het menselijk hart te verhelpen door bepaalde wegen voor te houden, nl. leerstelsels, levensnormen en heilige riten.

De katholieke Kerk wijst niets af van wat er aan waars en heiligs is in deze godsdiensten. Met oprechte eerbied beschouwt zij die vormen van handelen en leven, die normen en leerstelsels, die wel in vele opzichten afwijken van hetgeen zijzelf gelooft en voorhoudt, maar toch niet zelden een straal weerkaatsen van de Waarheid, die alle mensen verlicht. Zijzelf echter verkondigt zonder ophouden en moet steeds blijven verkondigen de Christus, "de weg, de waarheid en het leven" (Joh. 14, 6), in wie de mensen de volheid vinden van het godsdienstig leven en in wie God alles met zich heeft verzoend.

Zij spoort daarom haar kinderen aan om met voorzichtigheid en liefde, door een dialoog en door samenwerking met de volgelingen van andere godsdiensten, en daarbij altijd het getuigenis gevend van christelijk geloof en leven, de geestelijke en morele goederen en ook de sociaal-culturele waarden, die deze godsdiensten bezitten, te erkennen, te bewaren en te bevorderen."

- Welke gedachten getuigen van hoop en openheid?
- In welke zin houdt de tekst een verandering in ten opzichte van de tijd ervoor?
- Welke gedachten vind je vandaag nog waardevol en bruikbaar?

² Bron: <http://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php>

3. Bekende religieuze kunstwerken – vroeger en nu

Hieronder vind je een aantal hedendaagse religieuze kunstwerken die geïnspireerd zijn op traditionele, bekende kunstwerken.

- Hoe kunnen deze kunstwerken een inspiratie en voorbeeld van recontextualisering zijn? *Recontextualisering is een proces dat het christelijke geloof in een nieuwe context plaatst waarbij de interactie tussen tekst en context een nieuwe eenheid voortbrengt die het geloof op een nieuwe manier laat verschijnen.*
- **Kies voor deze opdracht 1 set van kunstwerken.**

a. Het Lam Gods – Gebroeders Van Eyck (1432)

'De aanbidding van het Lam Gods', kortweg bekend als 'Het Lam Gods', is een polyptiek (veelluik) geschilderd door de gebroeders Hubert en Jan Van Eyck. Dit werk staat bekend als één van de hoogtepunten van kunstwerken van de Vlaamse Primitieven en werd voltooid omstreeks 1432. Bestaande uit twaalf panelen beeldt het werk verschillende Bijbelse taferelen en figuren uit. Het veelluik werd in opdracht van een koopman geschilderd als altaarstuk voor de Sint-Baafskathedraal van Gent, en kan nog steeds in de kerk bewonderd worden. Althans met uitzondering van één paneel: het paneel van 'De Rechtvaardige Rechters' dat gestolen werd in 1934 en sindsdien nog steeds spoorloos is. Het is en blijft één van de meest bekende kunstroven in België.

Een ander kunstwerk geïnspireerd en refererend naar het Lam Gods is het werk van de Belgische kunstenaar Kris Martin: 'Altar'. Dit kunstwerk is een leeg frame dat staat opgesteld op het strand van Oostende. Eén blik op het frame doet dan ook meteen denken aan de panelen van het Lam Gods. Door het gebruik van de open panelen nodigt de kunstenaar de toeschouwer uit om met een open blik naar de wereld rondom ons te kijken; die steeds wisselend is door de 'woeste en onvoorspelbare' golven van de zee.

b. Het Laatste Avondmaal – Leonardo da Vinci (1492)

‘Het Laatste Avondmaal’ is een fresco geschilderd door Leonardo da Vinci (1495-1496) en één van de meest bekende kunstwerken uit de geschiedenis van de christelijke kunst. Het werk zou gebaseerd zijn op de Bijbelvers waarin Jezus aankondigt dat één van de apostelen hem zal verraden. Deze fresco is terug te vinden in de eetzaal van het Santa Maria delle Grazie klooster te Milaan. Dit kunstwerk toont de kwaliteiten en technische kennis van de schilder aan de hand van de anatomie, de lichtinval, de menselijke emotie en lichaamstaal. Het werk zou meteen na zijn verschijning veelvuldig gekopieerd worden en als inspiratiebron fungeren, tot op de dag van vandaag.

In de Abdij van Tongerlo is een 16e-eeuwse replica terug te vinden die bezocht kan worden. Aangezien de replica kort na het vervaardigen van het originele fresco verscheen, is het aannemelijk dat het doek een getrouwe versie van ‘Het Laatste Avondmaal’ toont.

Ariel Danielle is een Afrikaans-Amerikaanse kunstenares die doorheen haar schilderkunst de dagelijkse ervaringen van jonge, zwarte vrouwen wil tonen. Ze benadrukt het belang van haar kunstwerken om nieuwe perspectieven van en aan zwarte vrouwen te tonen. De artieste focust op het ontwikkelen van portretten en persoonlijke verhalen in haar kunst die de bestaande gender- en rassenstereotypen uitdagen. Het werk 'Cheers to you, Friendsgiving' werd voorgesteld op een exhibitie getiteld 'The Last Supper' (2021). Deze exhibitie toonde het werk van twaalf Afrikaans-Amerikaanse, vrouwelijke kunstenaars om sociale percepties en verwachtingen via hun kunst uit te dagen.

c. De Kruisafneming – Rubens (1611-1614)

Dit drieluik in de Antwerpse kathedraal is onbetwist een groots meester-werk dat terecht tot de beroemdste schilderijen behoort van het Vlaamse erfgoed en van de gehele barok. Het geldt als exemplarisch voor Rubens' schilder-kunst. Tot driemaal toe wordt met een evangelieverhaal de aandacht gevestigd op de spirituele betekenis van de naam 'Christoffel': 'Christus dragen', terwijl de legende van Christoffel behouden blijft als één tafereel gespreid over de beide buiten-luiken. Het middenpaneel wordt ingenomen door het tragisch moment waarop Jezus van het kruis wordt genomen en door een schare volgelingen gedragen. Op het linkerluik bezoekt de zwangere Maria, die Jezus in haar schoot draagt, haar oude nicht Elisabeth, zelf zwanger van Johannes de Doper en op het rechterluik bij De opdracht van Jezus in de tempel wordt Jezus uiteraard gedragen.

In de Antwerpse kathedraal vind je ook het kunstwerk 'De man die het kruis draagt' van Jan Fabre. Het kruis staat symbool voor het christendom en Christus. De man is Fabre zelf. Iedereen moet balanceren met zijn of haar kruis in het leven volgens de kunstenaar. Het werk staat rechtstreeks in communicatie met de Kruisafneming van Rubens, hét grote voorbeeld van Fabre sinds hij een kleine jongen van vijf jaar was, aan het einde van de zijbeuk, en met een vijftiende-eeuws schilderij van Christus die het kruis draagt aan de andere kant. Achter het beeld hangt de kruisweg met de statie van Simon van Cyrene, die het kruis draagt. Bewust werd gekozen voor een plaats midden in de zijbeuk, zodat bezoekers eromheen kunnen wandelen. Het vergroot het betrokken karakter van de sculptuur. Dit is geen kunst tegenover, maar kunst in relatie: het werk appelleert om zelf een balancerende houding aan te nemen.

Pastoor Bart Paepen zegt het volgende over het werk:

Neem zelf het kruis eens vast, teken van Gods liefde voor alle mensen, teken van het engagement dat Hij van zijn volgelingen vraagt. Neem het kruis op en balanceer het. Mogelijk slaag je er niet in om het rechtop te houden. Misschien is het te zwaar of te moeilijk. Misschien moet je later nog eens proberen. Mogelijk vind je het maar niets, dan mag je het laten vallen. Wie weet lukt het en voelt het juist aan. Dan zou het wel eens kunnen dat je richting en zin in het leven hebt gevonden.

Inleiding

De geschiedenis van kerk en christendom of het verhaal van de geschiedenis van God en zijn volk onderweg is van onschatbare waarde voor de betekenis van onze cultuur en samenleving. Hoe hebben christenen van allerlei slag – niet alleen gezagdragers, maar ook gewone gelovigen, kortom het gehele Godsvolk – de boodschap van Jezus doorheen de eeuwen ontvangen, ervaren, (opnieuw) vertaald en doorgegeven? Het christendom kreeg doorheen de tijd telkens opnieuw gestalte in specifieke historische contexten en wordt daarom als een historisch bepaalde religie beschouwd. De pluraliteit en historische complexiteit van de kerkgeschiedenis dient ook steeds verbonden te worden met deze historische context.

De studie van de geschiedenis van kerk en christendom laat ons toe om niet alleen het verleden, maar ook de eigen tijd beter te verstaan. Het is echter onmogelijk om de immense verscheidenheid van tweeduizend jaar christendom samen te vatten in een volledige en allesomvattende geschiedenis. Het tweede deel van het college kerkgeschiedenis over de periode 1054 tot vandaag vormt als het ware een spiegelbeeld van het eerste deel.

Allereerst krijgt de student een **Beknopt kerkhistorisch overzicht** aangeboden. We starten met een korte reflectie over de Antwerpse kathedraal (met dank aan Prof. Dr. Dries Bosschaert). De chronologisch tabel met belangrijke sleutelmomenten en tijdsbalk op daarop volgende bladzijden fungeren als referentiekader en achtergrond voor deze cursus. Vervolgens gaan we in vogelvlucht op chronologische wijze doorheen de cursus. Dit overzicht dient als een kapstok voor het vervolg van de cursus waarin gekozen werd voor een thematische benadering.

In het tweede hoofdstuk ligt de focus op de ontwikkeling van de verhouding tussen **Kerk en Staat**, een verhouding waarbij wederzijdse beïnvloeding niet vreemd is gedurende 1000 jaar. Meer zelfs, door de toenemende autonomie van de staat lijkt de Kerk bij momenten zelfs te moeten verdwijnen.

In het derde hoofdstuk komt de vraag naar de verhouding tussen de **Kerk en anderen** aan bod. We schenken aandacht aan vier momenten de kruistochten en de Inquisitie, het ontstaan van het protestantisme, het ontstaan van de vrijmetselarij en haar verhouding met de katholieke kerk en tot slot de relatie tussen de kerk en het jodendom.

Het vierde hoofdstuk, **Kerk in beeld**, bekijkt hoe de Kerk 'in beeld' evolueerde. De katholieke kerk heeft zich in haar geschiedenis op onnavolgbare wijze verbonden met allerlei kunstvormen. Bij wijze van inleiding is er een kort overzicht over christelijke religieuze kunst doorheen de geschiedenis (1). Vervolgens besteden we aandacht aan de Renaissance (2), de Beeldenstrijd ten tijde van de Reformatie (3), de band tussen kerk en architectuur (4) en tot slot het neothomisme en het modernisme (5). Het hoofdstuk sluit af met enkele reflecties van Johannes-Paulus II en Franciscus over kunst en de katholieke kerk vandaag (6). Het mag duidelijk zijn dat er in 2000 jaar Christendom steeds nauwe verbanden bestaan hebben tussen theologische en kerkelijke ontwikkelingen en culturele expressies. Vaak liepen ontwikkelingslijnen samen, maar evengoed was er wederzijdse beïnvloeding.

Als vijfde thema staan we stil bij de **Orthopraxis en Orthodoxie**, of anders gezegd, de nauwe band tussen de praktijk van het geloof en de theologie, de band tussen het gestalte geven aan geloof en het in woorden omzetten. De wortels van vele hedendaagse praktijken (ziekenzorg, onderwijs,...) en visies (geloof en rede, devotie,...) liggen immers in de geschiedenis.

Tot slot wordt staan opnieuw de drie C's centraal: **Canon, Credo en Concilies**. Hoewel de geloofsleer vastgelegd lijkt in de eerste eeuwen van het christendom komt deze toch ook in het tweede

millennium onder druk te staan. Zeker in relatie tot de reformatie en de moderniteit lijkt men de geloofsleer opnieuw te moeten definiëren.

Deze cursus is een compilatie van passages uit de volgende basiswerken: *Wegen en dwarswegen* (Nico van den Akker & Peter Nissen), *Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk* (Robrecht Boudens), het handboek *Het Katholicisme in Europa. Een geschiedenis* (Karim Schelkens, Paul van Geest & Joep van Gennip), de cursustekst *Inleiding in het christendom en de christelijke theologie* (Leo Kenis – KU Leuven), de eerdere cursus *Kerkgeschiedenis II* (Dries Bosschaert) en de website <https://www.kuleuven.be/thomas/page/tussen-droom-en-daad/> voor het stuk over Vaticanum II. Voor de Bijbelcitaten werd gebruikt gemaakt van de Willibrordbijbel.

Hoofdstuk 1. Beknopt kerkhistorisch overzicht

1. De Kathedraal antwoordt³

De Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen

Bron: <https://bit.ly/3hWNOgn>

allez —
wie dat er daar is
hallo —
zegt dat 't niet waar is

na jaren & jaren & jaren & jaren & jaren
dat ik hier wind en sneeuw en zon heb staan vergaren
dat ik met vlag en pluim en wimpel heb staan zwaaien
met mijn kantelen en mijn klokken heb staan draaien
al jaren & jaren & jaren & jaren & jaren
uw attentie & verlangen heb proberen vangen
mijn repertoire' en mijn nikkel heb af staan draaien
met concêrs van beiaard & gezangen & fanfaren
na jaren & jaren & jaren & jaren & jaren

amai —
nu komt er 1 gedichtje
amai —
nu zie ik uw gezichtje

maar ik zên zo blâ zo blâ
zo blâ zo blâ zo blâ
ik zen van â
en gâ van mâ van mâ van mâ
van mâ van mâ

(mijn jeugdig onbezonnen tsjoepke)
(mijn stevig geformeerd betonnen poepke)
(mijn ferm geblokt en opgeschoten sjoepke)

(mijn uit de kluiten goed gewassen piezeloeke)

en toch:
ochââârm —
het zal niet mogen zijn
ochââârm —
het is alleen maar schijn

want tussen u en mij?
daar ligt dus wel 1 plein en een paar eeuwen tussen
nooit zullen gij en ik mekaar zelfs kunnen kussen
wij moeten ons met één gedachte leren sussen:
ooit zal de wereld wel vergaan
ooit zullen wij niet langer staan
ooit vallen gij en ik op onze sjokkedeizen
en kunnen wij malkander met vermengend stof & gruis
voor eeuwig onze liefde carrément en kuis bewijzen
tot zo lang kan er mij geen andere bekeren of bekoren
al zijn we dan geboren en gezworen alletwee een toren
al zijn we dan van steen en staan we ver uiteen
ik wacht op u
ik smacht naar u
per saecula saeculorum:
vaneen en
toch bijeen
nog jaren & jaren & jaren & jaren & jaren
vaneen en
toch bijeen

³ Tom Lanoye, De Kathedraal antwoordt

<https://www.antwerpenboekenstad.be/stadsdichters/5/tom-lanoye/gedichten/22/9-de-kathedraal-antwoordt>.

Geen gebouw vat beter de ziel van de Antwerpse kerk dan de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal. Het is zelfs mogelijk dat geen gebouw in het Antwerpse beter deze cursus kerkgeschiedenis kan symboliseren. Eerst en vooral is er de historische waarde van de kathedraal. Van de 9de tot de 12de eeuw was er een **Onze-Lieve-Vrouwekapel** op de plek waar nu de kathedraal staat. De oorsprong van de kathedraal ligt daarmee nog net iets vroeger dan de 11de eeuw. Haar officieel statuut als **parochiekerk** dateert echter van de 12de eeuw. Het was als een **romaanse kerk** dat ze de 12de eeuw zou doorleven.

Tegen het einde van de middeleeuwen (1352), dertig jaar voor het grote westerse schisma startte de bouw van een nieuwe kerk die **de grootste gotische kerk van de Nederlanden** zou worden. Enkele jaren na het uitbreken van de Reformatie was de constructie van de Onze-Lieve-Vrouwekerk bijna gereed. Een brand in 1533, een jaar voor Ignatius van Loyola zijn geloftes aflegde, brandde de kerk echter grotendeels uit. Dertig jaar later, in 1566, kreeg de kathedraal een eerste keer af te rekenen met een **beeldenstorm**. Twintig jaar later volgde een **tweede verwoesting**. Met het herstel van het katholicisme in Antwerpen keerde de rust in 1585 terug.

De **Franse Revolutie** vormde een volgende bedreiging voor de kathedraal: in 1794 werd ze geplunderd. In 1798 gingen stemmen op om ze te slopen. De 19de eeuw doorstond de kathedraal zonder al te grote bedreigingen. Een teken aan de wand in die eeuw van réveil? Tenslotte startte, interessant genoeg, **de renovatie van de kathedraal in 1965**. Gelijktijdig met het sluiten van het Tweede Vaticaans Concilie.

2. Tijdsbalken

Hoge en Late Middeleeuwen (1054- ca. 1500)	
1054	Schisma tussen de oosterse (Orthodoxe) en westerse (Rooms-Katholieke) kerk
1073	Gregorius VII
1115	Bernardus sticht het klooster van Clairvaux
1215	Vierde Lateraanse Concilie samengeroepen door Innocentius III
1223	pauselijke goedkeuring minderbroeders
1378	Groot Westers Schisma
Van hervorming tot verlichting (ca. 1500 – ca. 1789)	
1517	Start Reformatie door Maarten Luther
1534	Oprichting Sociëteit van Jezus door Ignatius van Loyola
1545	Opening concilie van Trente
1534	<i>Act of Supremacy</i> – ontstaan Anglicaanse kerk
1566	Beeldenstorm
1648	Vrede van Münster
1682	Aanvaarding Gallicaanse artikelen

Kerk en de moderne tijd (ca. 1789 – ca. 1945)	
1789	Franse Revolutie
1814	Start Congres van Wenen = start van de Restauratie
1854	Dogmaverklaring Maria onbevlekt ontvangen
1864	Syllabus errorum
1869	Opening Eerste Vaticaanse Concilie
1891	Rerum novarum
1914	Uitbreken Wereldoorlog I
1941	Uitbreken Wereldoorlog II
Eigentijdse kerkgeschiedenis (ca. 1945 - nu)	
1962	Opening Tweede Vaticaanse Concilie

3. De cursus in een notendop

a. Hoge en Late Middeleeuwen (1054 - ca. 1500)

Omwille van verschillende kerkelijke en politieke redenen vaardigde een gezant van paus Leo IX op 16 juli **1054** een **banvloek** uit over de patriarch van Constantinopel. Een daad die de patriarch enkel kon beantwoorden met eenzelfde excommunicatie van de paus.

Deze **wederzijdse excommunicatie** resulteerde in het **Oosters Schisma**: de scheiding tussen de Westerse en de Oosterse Kerk. De breuk werd nooit meer overwonnen en beide kerken gingen hun eigen weg. Zij ontwikkelden eigen liturgieën en kerkjurisdictie en hoewel er steeds sporadische momenten van uitwisseling bleven, ontwikkelden beide tradities zich vanaf nu los van elkaar. Pas in 1965 werd, met de wederzijds opheffing van deze excommunicatie, een nieuwe stap gezet in de toenadering van beide tradities. De Westerse Kerk kon in haar verdere uitbouw sterk steunen op de fundamenteën die door Karel De Grote gelegd waren. Dit Oosters Schisma is het chronologische vertrekpunt van deze cursus.

Het Oosters Schisma (1054) of de splitsing tussen de Westers en de Oosters Kerk

Bron: <https://bit.ly/3CnXikg>.

Toch is het belangrijk even te kijken naar de toenmalige context en voorgeschiedenis. Er was namelijk in de 10de - 11de eeuw een **grote verandering en onstabieleit** geweest. Onder de opvolgers van Karel De Grote had het keizerschap, naar het ideologische beeld van de grote keizer Constantijn, namelijk zijn glans verloren. De bloei van het Karolingische Rijk was tot een einde gekomen en een verbrokkeld rijk bleef achter. Bovendien had West-Europa te maken gekregen met een reeks invallen

van verschillende volkeren aan zijn buitengrenzen. Het pausschap was tenslotte de **speelbal** geworden van het Romeinse adel en de Duitse keizers. Vooral deze laatsten beschouwden het als hun plicht om, als keizers van het '**Heilig Roomse Rijk der Duitse Natie**' waardige figuren op de zetel van Petrus te benoemen. **De strijd om het pausschap** was uitgebroken. In 1046 leidde dit tot de dramatische situatie waarbij **drie pausen tegelijk benoemd** waren die elkaar bekampten om de leiding over de kerk. Deze politieke, maatschappelijke en religieuze onzekerheid zorgden er niet voor niets voor dat men over deze periode als de 'duistere eeuw' zou spreken. Het was pas onder **Hendrik III** (1039-1056) dat er een **keerpunt** zou komen. Deze keizer nam het heft in eigen handen, herstelde een sterk keizerschap, zette de drie pausen af tijdens een synode te Sutri en stelde een Duitse bisschop aan als nieuwe paus. Deze paus en zijn (Duitse) opvolgers installeerden de hervormingsgezindheid die al langer in kloosters aanwezig was nu ook in Rome. Ironisch genoeg leidde dit ook een proces in van pauselijke onafhankelijkheid tegenover politieke bemoeienissen in. Dit bereikte zijn hoogtepunt met de aanstelling van paus **Gregorius VII** in 1073. Zijn **Gregoriaanse Hervorming** en visie op pauselijk primaatschap leidde tot de **investituurstrijd** met keizer Hendrik IV. De **strijd om de macht tussen paus en keizer** was geopend en zou nog een eeuw duren.

Bij de overgang van de 12de naar de 13de eeuw, bereikte de wereldlijke en kerkelijke macht van de paus haar hoogtepunt. Dit gebeurde onder het pontificaat van **Innocentius III** (1198-1216). Zijn aanspraak op de titel 'plaatsbekleder van Christus' maakte duidelijk dat op politiek vlak de vorsten zich te schikken hadden naar de pauselijke wil. Een positie die hij enerzijds kon aanhouden als voogd van de jonge Frederik II, erfgenaam van het Duitse keizerrijk, en anderzijds via zijn gebruik van het **interdict** als wapen. Het interdict was een kerkelijke straf die gelovigen bepaalde rechten, zoals het ontvangen van de sacramenten, ontnam. Op kerkelijk vlak deed Innocentius III zijn invloed ook gelden door een actief **hervormingsbeleid** na te streven. De duidelijkste triomf hiervan was het **Vierde Lateraanse concilie** (1215). In opkomst was het een manifestatie van de pauselijke macht, maar ook op het vlak van haar programma gaf dit concilie een nieuwe wending aan de geloofsbeleving. Het concilie ondersteunde bestaande initiatieven op het gebied van theologische ontwikkeling en kloosterspiritualiteit. Het legde bovendien de fundamenteën voor de verdere consolidatie van de sacramenten en de theologie en spiritualiteit daarrond.

Innocentius III

Bron: <https://bit.ly/40sJGfC>.

Daarnaast bood het **kloosterleven** een weg van spiritualiteit en geloofsleven los van al deze 'wereldlijke' aangelegenheid. Vanuit het kluizenaarsleven en naar het voorbeeld van het oosterse monnikendom ontwikkelden zich in de 11de eeuw **nieuwe kloosterordes**. De bekendste voorbeelden van deze herbronningsbewegingen waren de **kartuizers** en de **cisterciënzers**. De figuur van **Bernardus van Clairvaux** speelde in deze beweging een sleutelrol, niet enkel door de oprichting van nieuwe kloosters, maar ook door zijn belang voor de **monastieke theologie**. In dezelfde periode ontstond ook een nieuwe monastieke beweging, namelijk deze van de **bedelordes**. Hierbinnen kaderen zowel de oprichting van de **minderbroeders** door Franciscus van Assisi en de **dominicanen** door Dominicus de Guzman. Daarbij mag ook niet

Bernardus van Clairvaux

Bron: <https://bit.ly/3CbT1jP>.

voorbijgegaan worden aan bewegingen zoals de Waldenzen en de katharen in Zuid-Frankrijk. Hun vervolging door de **Inquisitie** leverde één van de zwartste bladzijden uit de geschiedenis van de Kerk op.

De schijnbare glorie van de kerk in de 13de eeuw, daalde opnieuw in de 14de eeuw toen de kerk geconfronteerd werd met de opkomst van **sterke nationale staten**. Dat resulteerde in een reeks **conflicten tussen pausen** en vorsten, maar ook in een **overheersing van het pausschap door de wereldlijke macht**. Na de machtsstrijd tussen Bonifatius VIII en de Franse koning Filips de Schone, die resulteerde in een overwinning voor de Franse koning, werd het pausschap een **speelbal** in zijn handen. Hun verblijf in Avignon tussen 1305 en 1377 maakte deze situatie er niet beter op. De pogingen van Urbanus V en Gregorius XI om naar Rome terug te keren brachten geen oplossing. Erger nog: de kerk werd na de dood van Gregorius XI in 1378 geconfronteerd met een crisis zonder weerga: **de verkiezing van twee pausen**. Het startschot voor het **grote westerse schisma** dat de kerk tot het concilie van Konstanz (1414-1418) in haar greep zou houden.

De crisis van het pausschap bracht niettemin enkele grote **herbronningsbewegingen** tot stand. Allereerst was er de logische vraag om **andere vormen van kerkbestuur**. Hierbij groeide het zelfbewustzijn van de leken binnen de kerk en werden nieuwe ideeën ontwikkeld rond de waarde van het concilie binnen de kerk. Daarnaast was er ook een terugkeer naar het **evangelisch leven**. Dit kwam vooral tot uiting in de bloei van het **mystieke leven**. Dit streven naar een dieper persoonlijk geloofsleven deed zich zowel voor binnen de oude kloosterordes, als bij nieuwe groepen zoals de Begijnen. Vooral in onze streken kende de mystiek met figuren als Jan van Ruusbroec en Geert Grote haar hoogtepunten. De grote aandacht voor de Schrift en de persoonlijke lezing ervan was ook een bredere beweging, die in een figuur als Johannes Hus reeds de Reformatie leek aan te kondigen. Tenslotte ondersteunde de **renaissance** met haar aandacht voor de klassieke oudheid en de mens ook christenen om terug te keren naar de bronnen en zo een **Bijbels humanisme** te ontwikkelen. Desiderius Erasmus en Thomas More hun namen zullen voor altijd met deze beweging verbonden blijven. Het christendom was klaar om een nieuwe tijd in te gaan.

b. Van hervorming tot verlichting (ca. 1500 – ca. 1789)

Hervormingsinitiatieven waren reeds aanwezig in de gehele Kerk, maar **de Reformatie** zou dit streven naar hervorming zonder weerga introduceren. Na een persoonlijke zoektocht kwam **Maarten Luther** tussen 1512 en 1517 tot zijn 'reformatorische doorbraak' met het inzicht dat God een barmhartige Vader was die de gelovige de genade schenkt. Zijn kritiek op de scholastieke theologie en zijn verzet tegen de aflaathandel resulteerden in **Luther's 95 stellingen** over de aflaat die hij op 31 oktober 1517 aan aartsbisschop Albrecht verstuurde. Het was het symbolische begin van de Reformatie. Na enkele gefaalde gesprekken met kardinaal Cajetan zette de verwijdering tussen Luther en de katholieke kerk zich voort. In 1520 vaardigde de paus een bul uit waarin Luther werd opgeroepen zijn dwalingen te herroepen en zijn boeken werden in Leuven openbaar verbrand. Luther zelf reageerde op 10 december 1520 door op zijn beurt de pauselijke bul te verbranden. De breuk was compleet en Luther werd op 3 januari 1521 daadwerkelijk in de ban gedaan. Luthers aanhang in Duitsland bleef zich uitbreiden en verschillende vorsten sloten zich aan bij de Reformatie. Bij Luthers dood in 1546 liep er bijgevolg niet enkel een religieuze breuk door West-Europa, maar ook een politieke.

Maarten Luther
Bron: <http://bit.ly/2AoULnc>

Eenzelfde streven naar hervorming werd ondernomen door **Johannes Calvin**. Zijn humanistische opleiding had hem gevoelig gemaakt voor een ascetische hervorming op basis van een terugkeer naar de Bijbel. Tijdens een doorreis in Genève in 1536 werd hij aangesteld als tweede predikant van de stad. Hij voerde er een regime in naar de strenge eisen van het evangelie. De burgers keerden zich echter tegen hem en in 1538 werd Calvin na nieuwe verkiezingen de stad uitgewezen. In 1541 kon hij terugkeren en ondernam hij een nieuwe poging om de reformatie in te voeren. Hij slaagde in zijn opzet met behulp van een eigen 'inquisitie' tegen alle andersdenkenden. Calvijn's succes in Genève kreeg, mede door het uitzenden van verschillende predikanten, al snel navolging in andere landen.

De roep om hervorming bleef in de katholieke kerk klinken en vond in de 16de eeuw geleidelijk gehoor. In Spanje namen de katholieke koningen Ferdinand van Aragon en Isabella van Castilië deze missie op zich. In Rome ging het proces langzamer. De Nederlandse paus Adrianus VI en de hervormingsgezinde paus Paulus III deden weliswaar enkele pogingen tot hervorming, maar zonder al te veel resultaat. Het waren opnieuw de **kloosterordes** die de leiding zouden nemen in het streven naar hervorming. De oprichting van de **Sociëteit van Jezus** door Ignatius van Loyola in 1534 was hierbij van onschatbare waarde. Deze stoottroepen van de paus zouden de voorvechters zijn van de **katholieke contrareformatie**. Hun missie strekte zich bovendien niet enkel uit over Europa, maar ook hun missies in Zuid- en Midden-Amerika en Azië vestigden opnieuw de macht van de katholieke kerk. De wil om hervorming werd pas werkelijk geïnstalleerd in de kerk met het **concilie van Trente**. Dit concilie dat samenkwam tussen 1545 en 1563 zette **de grondlijnen uit voor de katholieke hervorming**. Deze waren enerzijds **theologisch** en anderzijds **pastoraal**. Zo wilde de katholieke kerk tegelijk inspelen op de theologische uitdagingen die het protestantisme had gecreëerd en een antwoord bieden op de concrete aanklachten. Het concilie slaagde in haar opzet en de volgende decennia werden getekend door een religieuze heropleving van het katholicisme.

Ignatius van Loyola
Bron: <http://bit.ly/2kklU3z>

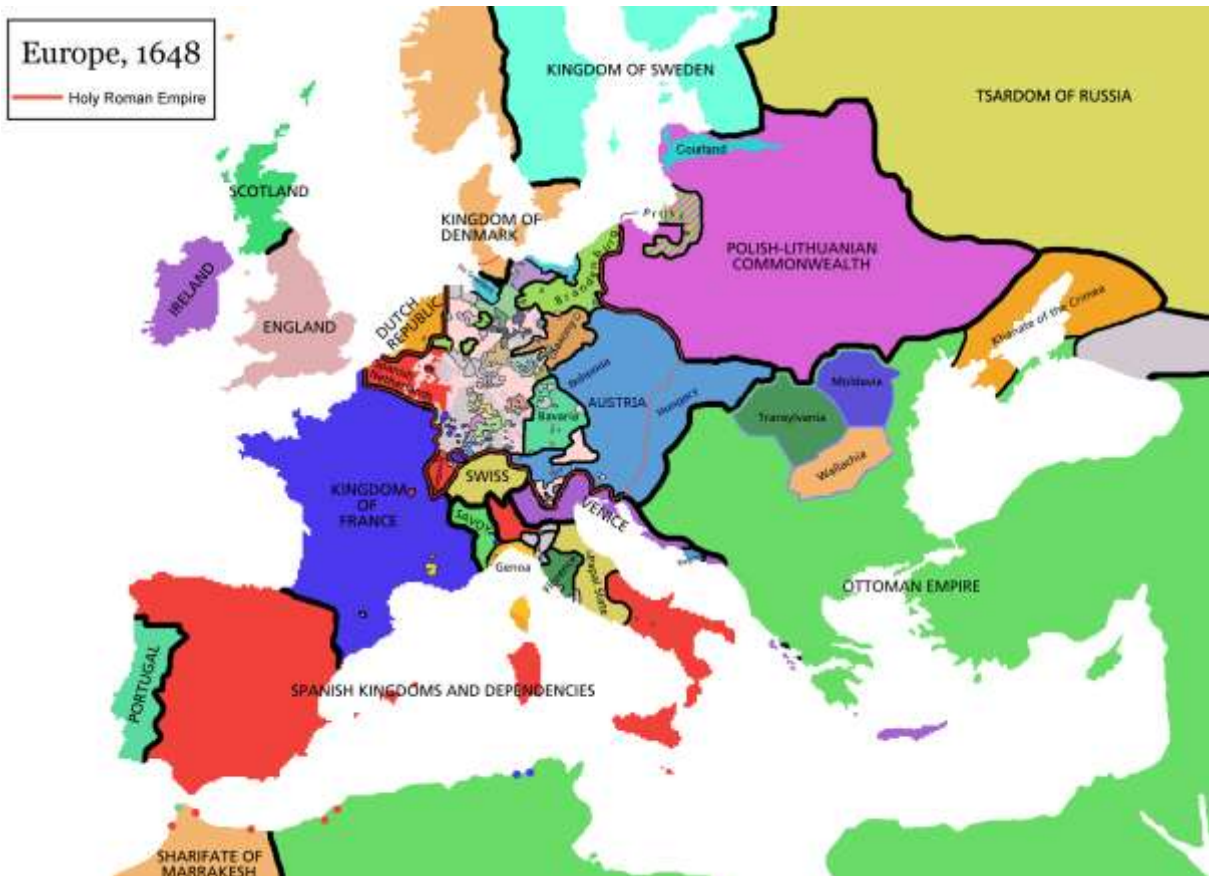
De breuken die er in de 16de eeuw ontstaan waren, resulteerde in diezelfde eeuw en de volgende in een reeks **godsdienstoorlogen**. In **de Nederlanden** verbond het conflict tussen de Reformatie en het katholicisme zich met de strijd tegen de onderdrukking van de Spaanse vorst Filips II. Symbolisch viel zo het protest van enkele edelen (de geuzen) bij Margaretha van Parma in 1566 samen met de **beeldenstorm**, een reeks van plaatselijke opstanden. Het was het startschot van de strijd tussen de hertog van Alva en de Raad van Beroerten tegen Willem van Oranje. Een conflict dat zou leiden tot een katholiek Zuidelijk Nederlanden en een calvinistische Republiek der Verenigde Nederlanden.

Een soortgelijke strijd speelde zich af in **Frankrijk** in de **Hugenotenoorlogen** met als tragisch hoogtepunt de **Bloedbruiloft of Bartholomeusnacht**: De nacht dat de koningin-moeder tijdens de bruiloftsnacht van het huwelijk tussen de protestant Hendrik van Navarre en de katholieke Margaretha van Valois alle kopstukken van het Franse calvinisme liet vermoorden. De ironie van de geschiedenis wil evenwel dat Hendrik van Navarre enkele decennia aanspraak mocht maken op de Franse troon. Hij diende zich evenwel te bekeren tot het katholicisme, maar zijn edict van Nantes in 1598 vestigde godsdienstvrijheid voor het Franse calvinisme.

Ook het koningshuis in **Engeland** kwam in conflict met het katholicisme. De redenen waren hier **eerder van persoonlijke dan confessionele aard**. Nadat de paus aan Hendrik VIII weigerde diens

huwelijk met Catharina van Aragon nietig te verklaren om te kunnen trouwen met Anna Boleyn, liet de Engelse koning het parlement de *Act of Supremacy* (1534) waarmee hij het hoogste hoofd werd van de Engelse staatskerk. De **Anglicaanse kerk** was geboren. Langzaam zocht zij zich een eigen weg tussen het katholieke en reformatische invloeden.

Tenslotte speelde zich in het **Duitse Rijk** de Dertigjarige Oorlog af. Na een halve eeuw betrekkelijke rust na de vrede van Augsburg in 1555, brak er in 1618 een volksoorlog uit in de Bohemen. Het was de start voor een strijd tussen lutherse en katholieke vorsten, maar in werkelijkheid ging de strijd eerder om de macht in Europa. Wanneer in 1648 eindelijk de **Vrede van Münster** gesloten werd, bleef een verwoest Duitsland over. De grenzen van Europa zouden tot het uitbreken van de Franse Revolutie anderhalve eeuw niet meer veranderen.

Europa in 1648

Bron: <https://bit.ly/3WUTC0v>

De strijd om politieke helderheid had zich in de 17de -18de eeuw ook vertaald in **de zoektocht naar religieuze duidelijkheid**: de verschillende **christelijke confessies** gingen elk duidelijk hun **fundamenten** bepalen. Via verschillende confessies of catechismussen legden de verschillende christelijke kerken hun leerstellige positie vast en bepaalden zij hun identiteit. Dit zorgde er mee voor dat de ruimte die de theologie tot dan toe gekend had om aan vrij onderzoek te doen, sterk werd teruggeschoefd. In de katholieke kerk kwam dit vooral tot uiting in de strijd tussen het **jansenisme** en de **katholieke orthodoxie**. Interessant genoeg speelde die strijd zich het sterkst af in onze streken. Het werk *Augustinus* van de Leuvense theoloog Cornelius Jansenius pleitte in reactie tegen de katholieke klemtoon op de samenwerking tussen genade en vrije wil voor een 'zware' genadeleer en een strenge biechtpraktijk. Zijn ideeën vonden gehoor bij de Franse elite die vanuit het zusterklooster Port-Royal een somberere, drukkende geloofshouding met een sterke nadruk op persoonlijke religieuze

ervaringen zouden promoten. Eén van de bekendste voorbeelden hiervan is de Franse filosoof Blaise Pascal. Hun positie werd echter al gauw vanuit Rome en de Franse staat met harde hand bestreden.

Daarnaast kreeg de katholieke kerk eveneens te maken met de opkomst van **absolutistische vorsten** in de 17de eeuw. Zij zouden proberen **de katholieke kerk op een nationale leest te schoeien**. Het ontstaan van de Anglicaanse kerk onder Hendrik VIII was hiervan een voorbode, maar het duidelijkst werd deze strijd in Frankrijk onder koning **Lodewijk XIV**. Hij maakte in zijn politiek tegen paus Innocentius XI handig gebruik van de reeds bestaande ideeën rond het **gallicanisme**, het idee van een Franse kerk met zelfbeschikkingsrecht. In 1682 werd dit formeel aanvaard door de aanname van de vier gallicaanse artikelen.

De 16de en 17de eeuw waren tenslotte ook de eeuwen van de katholieke expansie via **missionering**. Spanje en Portugal namen hierin het voortouw. In het kielzog van deze veroveringsmachten volgden de missionarissen. Opnieuw bleek politiek en religie nauw verbonden te zijn en er kon zelfs over **'staatsmissie'** gesproken worden. Opmerkelijk genoeg waren er vanuit de missionarissen ook pogingen om de christelijke heilsboodschap aan te passen aan de plaatselijke culturen en een inheemse kerk op te richten. Hun pogingen kregen echter de nodige tegenstand te verduren. Vanuit het magisterium werden in de 17de eeuw pogingen gedaan om de missies minder afhankelijk te maken van de wereldlijke macht. De oprichting van de *Propaganda Fidei* door Gregorius XV die de missies zou coördineren en zich zou inzetten voor de opleiding van inheemse clerus was hierin het voornaamste instrument.

c. Kerk en de moderne tijd (ca. 1789 – ca. 1945)

De 18de eeuw werd gekenmerkt door een **ongeziene groei van de wetenschap en de techniek**. Het geloof in de **menselijke rede** bereikte een nieuw hoogtepunt. Dit leidde tot enkele grote omwentelingen die het gelaat van West-Europa fundamenteel zouden veranderen. Allereerst was er de denkstroming van **de Verlichting** met haar absoluut geloof in de menselijke rede. Dit geloof in de rede was in de hand gewerkt door talrijke ontdekkingen op wetenschappelijk gebied en zou het enthousiasme rond wetenschappelijke en technische vooruitgang enkel verder stimuleren. Op religieus vlak had de Verlichting ook haar gevolgen. Het kritisch gebruik van de rede leidde **tot een in vraag stellen van de traditionele geloofsopvattingen**. In plaats daarvan gingen de verlichte filosofen op zoek naar de rationele/natuurlijke godsdienst die aan de grondslag lag van het Christendom. Het beeld van **God als de grote horlogemaker** won aan populariteit. Het verlichtingsdenken had ook haar invloed op de politiek. Vooral in Oostenrijk vond het gehoor bij keizerin Maria-Theresia (1740-1780) en keizer Jozef II (1780-1790). Hun geloof in een verlichte vorm van katholicisme leidde onder andere tot hervormingen van de priesteropleiding naar een verlicht ideaal.

Tegen het einde van de 18de eeuw leidde het verlichtingsdenken tot enkele fundamentele omwentelingen. De voorbode hiervan was de **Amerikaanse Vrijheidsoorlog**, waarbij met de **Declaration of independence** in **1776** de scheiding van kerk en staat werd doorgevoerd en het verlichte ideaal van godsdienstvrijheid nu een concrete vertolking vond. Deze omwenteling inspireerde ook de ontevreden burgerij in Frankrijk. Hun onvrede over de politiek van Lodewijk XVI leidde op **14 juli 1789** tot de bestorming van de Bastille, de start van de **Franse Revolutie**. Ongeveer een maand later introduceerde men ook in Frankrijk de principes van vrijheid en gelijkheid in de *Verklaring van de rechten van de mens en van de burger*. Waar de revolutionairen in oorsprong niet antigodsdienstig waren, keerde dit al in het najaar van 1789: kerkelijke goederen werden nationaal bezit en de Franse kerk werd voortaan georganiseerd als een staatskerk. De situatie radicaliseerde verder met een geleidelijke afschaffing van de christelijke religie vanaf 1793. Het tij voor de Franse kerk zou pas keren ten gevolge van **het politieke spel tussen Napoleon Bonaparte en Pius VII**.

Na de val van Napoleon bij de slag van Waterloo in 1815 leek de geschiedenis plots een bocht van 180° te maken. De vroegere Europese vorsten vonden elkaar en wensten terug te keren naar de situatie van voor de Franse Revolutie. De katholieke kerk sloot zich graag aan bij deze **Restauratie**. Het zou haar opnieuw een sterke positie in de samenleving garanderen. Op het **Congres van Wenen** (1814-1815) werd de kaart van Europa opnieuw uitgetekend, de vorsten kregen hun vroegere grondgebied terug en ook de paus kreeg zijn kerkelijke staat terug. Vooral Frankrijk toonde zich na het herstel van het vorstelijk absolutisme opnieuw als beschermheer van de katholieke kerk.

Europa in 1815

Bron: <https://bit.ly/3E9ZU5G>

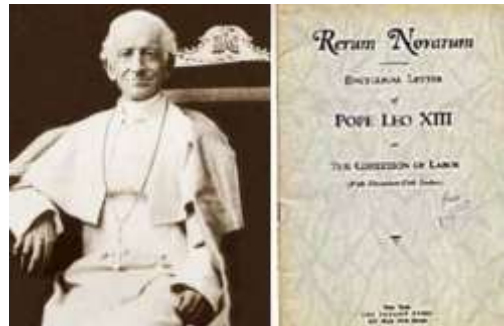
Onder invloed van **de Romantiek** kende de katholieke kerk eveneens een heropbloei van het geloofsleven in de eerste helft van de 19de eeuw. Dit kwam vooral tot uiting in de heroprichting en het succes van **verschillende kloosterordes**, zoals de dominicanenorde door Dominique Lacordaire. Daarnaast ontstond er ook een nieuwe gevoeligheid voor **devoties**. De **Heilig Hart-devotie** maakte opgang en over heel Europa vonden er **Maria-verschijningen** plaats. Dit leidde in 1854 tot de dogmaverklaring van Maria onbevlekt ontvangen door Pius IX. De **Mariaverering** installeerde zich in het hart van de katholieke kerk.

De 19de-eeuwse tendens van **restauratie enerzijds** en de opgang van **liberale en moderne ideeën anderzijds** zorgde voor een moeilijke evenwichtsoefening voor de katholieke kerk. Dit kwam misschien wel het bijzonderst tot uiting in **de afscheiding van België in 1830**. Dit was namelijk het resultaat van een alliantie tussen liberalen en katholieken die allen voorstander waren van de moderne vrijheden. De katholieken baseerden zich daarbij in het bijzonder op de ideeën van Hugues Félicité de Lamennais die pleitte voor een verzoening van de katholieke kerk met de vrije pers en een onafhankelijkheid van de staat. Interessant genoeg ging dit gepaard met een sterkere focus op Rome en de paus als het hart van de katholieke kerk, het **ultramontanisme**. Opeenvolgende pausen konden deze verzoening tussen catholicisme en liberale ideeën echter niet smaken en veroordeelden deze 'modernismes' in verschillende encyclieken. De *Syllabus errorum* of lijst van dwalingen uit 1864 die

was bijgevoegd bij de encycliek *Quanta cura* geldt tot op vandaag als hét referentiewerk voor wie met argusogen naar de moderniteit kijkt.

Tegen het einde van de 19de eeuw resulteerde de katholieke zoektocht naar orthodoxie in een tijd van vertwijfeling tot twee verschillende ontwikkelingen. Enerzijds was er een heropleving van de **scholastieke theologie** zoals die door Thomas van Aquino ontwikkeld was. Onder invloed van paus Leo XIII werd het **neo-thomisme** zelfs bijna tot enige orthodoxe theologie in de katholieke kerk verheven. Theologen die zich zouden bezighouden met andere vormen van theologie of inspiratie trachtten te halen uit de historisch-kritische methode kregen met veel tegenstand te maken. In de eerste decennia van de 20ste eeuw leidde dit zelfs tot een **heuse modernistische crisis**. Anderzijds resulteerde het **ultramontanisme** in een **ongekend respect voor het pausschap**. De bekroning hiervan was zonder twijfel het **Eerste Vaticaanse Concilie**. Hoewel Pius IX dit concilie oorspronkelijk voor andere zaken had samengeroepen overheerste al gauw **de kwestie van de pauselijke onfeilbaarheid** de agenda. Deze werd uiteindelijk aanvaard in de dogmatische constitutie *Pastor aeternus* in 1870. Veel verdere besluiten werden niet meer genomen op dit concilie, want in september 1870 werd Rome ingenomen door de Italiaanse eenheidsbeweging. Paus Pius IX, weliswaar onfeilbaar, was de gevangene van het Vaticaan geworden.

Daarnaast kreeg de kerk in de 19de eeuw ook met de **sociale kwestie** te maken. Industrialisering en verstedelijking hadden hele bevolkingsgroepen van de katholieke kerk vervreemd. Zij vonden meer aansluiting bij de socialistische ideeën van het opkomende marxisme. Langzaamaan ging de kerk zich toch **het lot van de arbeiders** aantrekken. Waar dit eerst enkel op lokaal vlak gebeurde, kreeg deze beweging in 1891 met de encycliek *Rerum novarum* van Leo XIII ook kerkelijke steun. Het was het startpunt voor de ontwikkeling van een kerkelijke sociale leer. Bovendien gaf dit ook aanleiding tot de oprichting van katholieke vakbonden die zich het lot van de arbeiders aantrok. Hoewel er nog vele andere belangrijke figuren te vermelden zijn, is deze ontwikkeling in België vooral verbonden met de figuur van Adolf Daens.

Leo XIII en *Rerum Novarum*
Bron: <http://bit.ly/2B23F1f>

De eerste helft van de twintigste eeuw werd sterk getekend door de twee **Wereldoorlogen**. Beide oorlogen betekenden een **nieuw breekpunt**. Enerzijds braken zij met het idee van één christelijk Europa. Anderzijds braken zij met het vooruitgangsoptimisme en haar absolute geloof in de mens. Tijdens beide oorlogen zocht de katholieke kerk haar weg. Tijdens de Eerste Wereldoorlog positioneerde Benedictus XV zich als vredestichter, ondersteunde verschillende hulpprogramma's en zette zich in voor diplomatieke bemiddeling. In de aanloop naar de Tweede Wereldoorlog trachtte Pius XII door middel van **concordaten** met de fascistische regimes het voortbestaan van de katholieke kerk te garanderen. Zijn houding tijdens de oorlog zelf en dan in het bijzonder zijn positie tegenover de holocaust blijft tot op vandaag bron voor discussie.

d. Eigentijdse kerkgeschiedenis (ca. 1945 - nu)

De eigentijdse kerkgeschiedenis werd beheerst door **drie grote gebeurtenissen**. Allereerst was de naoorlogse periode een bloeitijd voor theologische vernieuwing. De oorlog had de limieten van de klassieke theologie aangetoond en nieuwe antwoorden moesten gezocht worden. Deze werden gevonden in de bronnen van het geloof die beter leken aan te sluiten bij de menselijke ervaring. **Hernieuwingstheologen** zoals Edward Schillebeeckx, Yves Congar of Joseph Ratzinger zouden de latere decennia blijven beheersen. Daarnaast sloot hun theologie aan bij zelfde tendensen in de andere

christelijke kerken. Deze intellectuele banden konden daarbij steunen op **concrete samenwerkingsverbanden** die tijdens de oorlog ontstaan waren. Hieruit resulteerde de oecumenische beweging en de zoektocht naar de eenmaking van het Christendom.

In de katholieke kerk kende deze hernieuwingsbeweging haar hoogtepunt tijdens het **Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)**. Niemand had verwacht dat paus Johannes XXIII een concilie zou samenroepen, maar het enthousiasme rond deze kerkbijeenkomst bleef vier jaar duren. Het concilie resulteerde in **een veelheid van teksten over eenzelfde veelheid aan onderwerpen**. De belangrijkste verwezenlijkingen waren daarbij het sacramentele kerkverstaan (*Lumen Gentium*), de integratie van de liturgische beweging (*Sacrosanctum concilium*), het opnieuw centraal stellen van het Woord Gods (*Dei Verbum*) en een nieuwe houding van de kerk tegenover de wereld (*Gaudium et spes*). De conciliaire aanvaarding van oecumene, godsdienstvrijheid, interreligieuze dialoog en oecumene zou, samen met de post-conciliaire receptie van een aantal ideeën, voer zijn voor latere discussie én zelfs voor het enige schisma in de twintigste eeuw, namelijk dat met het Priesterbroederschap Pius X.

Johannes XXIII

Bron: <http://bit.ly/2A5p6nX>

Een laatste grote ontwikkeling van de katholieke kerk in de twintigste eeuw is de evolutie **van een Westerse kerk naar een Wereldkerk**. Het zwaartepunt van de katholieke kerk bevindt zich vandaag de dag niet langer in West-Europa en dit is voornamelijk het resultaat van een proces dat zich tijdens de twintigste eeuw heeft afgespeeld. Een proces dat ook zichtbaar geworden is in verschillende **pauskeuzes** de laatste decennia: Johannes Paulus II legde een nieuw zwaartepunt van de katholieke kerk in Oost-Europa en met Franciscus werd de eerste niet-Europese paus verkozen.

1 ^{ste} eeuw	1	00 2 ^{de} eeuw	2	00 3 ^{de} eeuw	3	00 4 ^{de} eeuw	4	00 5 ^{de} eeuw	5	00 6 ^{de} eeuw	6	00 7 ^{de} eeuw	7	00 8 ^{ste} eeuw	8	00 9 ^{de} eeuw	9	00 10 ^{de} eeuw	10	00 11 ^{de} eeuw	11
HET ROMEINSE KEIZERRIJK							De Vroege Middeleeuwen							DE MIDDELEEUEWEN							
							476 Einde van het West-Romeinse Rijk		De vorming van Frankisch Europa					843 Verdeling van het Karolingische Rijk							
									Merovingers			Karolingers									
							Invallen van de Germanen				622 Ontstaan van de islam		732 Poitiers		800 Kroning Keizer Karel						
Augustus +14			Diocletianus +305 Constantijn +337			Attila +453		Clovis +511 Justinianus +565					Karel de Grote +814								
Jezus Christus					Edict van Milaan		Edict van Theodosius		500								1000				
ca. –4 ---- +30																					
Apostolische tijd					GODS-DIENST-VRIJHEID		CHRISTENDOM BEVOORRECHTE GODSDIENST		WEST-EUROPA			K E R S T E N I N G V A N			OOST- EN NOORD-EUROPA						
CHRISTENVERVOLGINGEN																					
Martelaren				Kerkvaders																	
Apologeten				Monniken: Kluizenaars, Gemeenschapsleven				Benedictijnen		Kloosters: centra van gebed, beschaving en cultuur				Hervorming van het kloosterleven							
Nieuwe Testament								Monte Cassino 529						Cluny 910							
Christenvervolgingen				Theologische disputen								Dieptepunt van de Kerk bij hiërarchie en clerus				Oosters Schisma 1054					
				Arianisme				Nestorianisme				Islam									
				Constantinopel 381				Monofysieten				Mohammed +632				Beeldenstrijd in Byzantium 727 ----- 843					
				Nicaea 325				Efese Chalcedon 431 451													
Petrus +c.67								Benedictus +549													
Paulus +c.67								Patrick +461		Remigius +c.530											
Johannes +c.100																					
Stefanus +c.37						Ambrosius +397															
						Augustinus +430															
1 ^{ste} eeuw	1	00 2 ^{de} eeuw	2	00 3 ^{de} eeuw	3	00 4 ^{de} eeuw	4	00 5 ^{de} eeuw	5	00 6 ^{de} eeuw	6	00 7 ^{de} eeuw	7	00 8 ^{ste} eeuw	8	00 9 ^{de} eeuw	9	00 10 ^{de} eeuw	10	00 11 ^{de} eeuw	11

11 ^{de} eeuw	11	00 12 ^{de} eeuw	12	00 13 ^{de} eeuw	13	00 4 ^{de} eeuw	14	00 15 ^{de} eeuw	15	00 16 ^{de} eeuw	16	00 17 ^{de} eeuw	17	00 18 ^{de} eeuw	18	00 19 ^{de} eeuw	19	00 20 ^{ste} eeuw	20	00 21 ^{ste} eeuw			
DE VOLLE MIDDELEEUWEN				DE LATE MIDDELEEUWEN				DE NIEUWE TIJD				DE NIEUWSTE TIJD				DE HEDENDAAGSE TIJD							
Bloeitijd van de steden				Vorming van nationale staten		1453 Einde van het Oost-Romeinse Rijk		Absolutistische monarchieën				1789 Franse Revolutie		Parlementaire stelsels		Democratieën Dictaturen							
		Universiteiten				Ontdekking van Amerika 1492		Europese kolonisatie						Industrialisering		Wereldorganisaties							
Reconquista in Spanje						Boekdrukkunst 1448								Scheiding van Kerk en Staat		Einde van de Europese kolonisatie							
						Honderdjarige oorlog				Godsdienstoorlogen						Wereldoorlogen 14-18 39-45							
1095		1270		1339		1453		1542		1648				Onafhankelijkheid Afrika		Latijns-Amerika, Azië en							
		Lodewijk IX +1270				Hendrik VIII +1547 Keizer Karel +1558				Lodewijk XIV +1715		Napoleon +1821											
1000						1500																	
CHRISTELIJK EUROPA						WERELDUITBREIDING VAN HET CHRISTENDOM																	
Contemplatieve		Bedelordes Thomisme		Mystiek		Moderne Devotie		Missionering in overzeese gebieden				Rerum Novarum 1891											
Gregoriaanse hervorming 1059		Kartuizers Cisterciënzers Norbertijnen		Franciscanen Dominicanen		Nevolging van Christus 1418		Nieuwe ordes en congregaties		Jezuiten Ursulinen		Piëtisme Broeders van de christelijke scholen		Scheutisten Witte Paters Salesianen									
CONTRAREFORMATIE																							
Oosters schisma 1054		Orthodoxe kerk		Inquisitie 1179		Pausen in Avignon 1309 — 1378 — 1417		Westers Schisma		REFORMATIE		1520 Lutheranisme 1534 Anglicanisme 1536 Calvinisme		Jansenisme		Aufklärung		Atheïsme					
Investituurstrijd 1075 — 1122		Waldenzen Albigenzen				Wyclif +1384 Hus +1415																	
Gregorius VII +1085		Innocentius III +1216								Trente 1545-1563						Vaticanum I 1869-1870 Leo XIII, Pius X, XI, XII		Vaticanum II 1962-1965 Joh. XXXIII, Paulus VI J.P. II, Ben. XVI, Fr.					
Bruno +1101		Franciscus +1226				Ignatius van Loyola +1556 Fr. Xaverius +1552 Barth. de las Casas +1566 Johannes v. h. Kruis +1591 Teresia van Avila +1582 M. Luther +1546 J. Calvin +1564								Pater Damiaan +1889		Don Bosco +1886		J. Cardijn +1967					
Bernardus +1153		Dominicus +1221		Catharina van Siena +1380		Thomas a Kempis								Teresia v. Lisieux +1897		Moeder Theresa +1997							
Norbertus +1134		Thomas van Anquino +1274		Rusbroec +1382																			
Romaanse kunst		Gotiek		Italiaanse Renaissance		Renaissance in Europa		Barok		Rococo		Romantiek		Neo-stijlen		Inculturatie							
										Classicisme													
11 ^{de} eeuw	11	00 12 ^{de} eeuw	12	00 13 ^{de} eeuw	13	00 4 ^{de} eeuw	14	00 15 ^{de} eeuw	15	00 16 ^{de} eeuw	16	00 17 ^{de} eeuw	17	00 18 ^{de} eeuw	18	00 19 ^{de} eeuw	19	00 20 ^{ste} eeuw	20	00 21 ^{ste} eeuw			

Hoofdstuk 2. Kerk en Staat

Na de afkondiging van het edict van Milaan in 313 door keizer Constantijn ontving het christendom voor het eerst sinds haar ontstaan vrijheid en tolerantie vanuit de Staat. Meer zelfs, het christendom zou zelfs een begunstigde positie krijgen onder het devies ‘één God, één keizer, één Rijk’. Dit samengaan van christendom en rijk, Kerk en Staat zou echter eeuwenlang een relatie met de nodige spanning zijn, waarbij dan weer de paus of de wereldlijke machthebbers het zeggenschap over Kerk en Rijk, of zelfs over West-Europa zouden opeisen. Dit hoofdstuk gaat in op deze relatie en richt zich daarbij op **vier verschillende momenten**. Achtereenvolgens bekijken we de investituurstrijd, de strijd tussen de kerk en het vorstelijk absolutisme, de verhouding van de kerk tot de Franse Revolutie en tenslotte de unieke uitwerking van ‘la liberté comme en Belgique’.

1. De Investituurstrijd

De periode tussen 880 en 1046 werd door de 16de-eeuwse kerkhistoricus kardinaal Baronius de ‘**duistere eeuw**’ genoemd. Zowel op politiek als religieus vlak leek deze beschrijving passend. Politiek was het eens zo bloeiende Karolingische Rijk intern verbrokkeld geraakt onder invloed van het systeem van het **feodalisme**. Dit systeem, waarbij de verhouding tussen leenheer en leenman eens waarborg was geweest voor politieke stabiliteit, had bij het wegvallen van een centraal gezag aanleiding gegeven tot strijd tussen de verschillende leenmannen om meer territorium. Maar ook externe invloeden verzwakten de politieke stabiliteit van het rijk. De Saracenen plunderden langs de kust van de Middellandse Zee. De Hongaren zorgden voor druk op de oostelijke grenzen van het rijk. Tegelijkertijd oefenden de Noormannen druk uit vanuit het noorden en het westen. Dit leidde in 885 tot het symbolische dieptepunt van het Beleg van Parijs. Enige jaren later versloeg Arnulf van Karinthië de Vikingen evenwel nog bij de Slag bij Leuven (891), maar het Karolingische Rijk was duidelijk op zijn einde.

De religieuze stabiliteit had evenzeer te lijden gehad. In een eerste beweging had het wegvallen van een centraal politiek gezag nog geleid tot **een versterkte positie van de paus**. Bisschoppen zochten immers eerder steun bij de paus, dan bij de plaatselijke politieke machthebbers. De paus kreeg bijgevolg **een rechtstreekse macht zonder tussenkomst van anderen**. In dezelfde periode ontstonden een verzameling van vervalste pauselijke documenten, de zogenaamde pseudo-isidorische decretalen. Deze documenten ten onrechte toegeschreven aan de theoloog Isidorus van Sevilla toonden aan dat het gezag van de pausen al eeuwenlang boven de wereldlijke macht uitsteeg. Aan de paus kwam dan ook het hoogste gezag op aarde, ook over keizer en koningen, toe. Deze decretalen dienden eenzelfde doel als de Schenking van Constantijn, een vervalste Latijnse oorkonde die beschreef hoe keizer Constantijn het wereldlijk gezag over het Westen had geschonken aan paus Silvester I en hem zo boven de andere bisschoppen gesteld had. Beide documenten werden dankbaar gebruikt tijdens het pausschap van Nicolaas I (858-867), die, nadat de keizer zijn vrouw voor een geliefde verliet, succesvol dreigde de keizer in de kerkelijke ban te doen, maar die evenzeer de machtige aartsbisschoppen van Keulen en Trier afzette vanwege hun steun aan de koning. In zijn pausschap kende de wereldlijke macht van de paus een hoogtepunt.

Na de dood van Nicolaas I daalde het aanzien van het pausschap al snel en werd het een **speelbal** in de handen van enkele Romeinse adellijke families. Twee ‘geschiedenissen’ zijn hiervoor tekenend. Enerzijds is daar de geschiedenis van ‘senatrix’ Marozia, een Romeinse adellijke dame, die de geliefde was van één paus, moordnares van een tweede en moeder van een derde. Anderzijds was er paus Stephanus VI (896/897) die zijn voorganger Formosus, wegens een politiek geschil liet opgraven, opnieuw in pauselijke gewaden kleepte, liet veroordelen, zijn rechterwijsvinger afhakte en het lijk in de Tiber liet gooien. Niettegenstaande dat het volk van Rome al iets gewend was, waren zij toch geschokt door deze daad en brachten vervolgens Stephanus zelf ter dood.

Dit afkalven van de (morele) waarde van het pausschap werd al snel een doorn in het oog van de Duitse vorsten. Omwille van hun toegenomen politieke gezag konden zij ook in deze kwestie tussenkomen. Dit proces werd in gang gezet door de Duitse vorst **Otto I** (936-973). Die slaagde er in de 10de eeuw in om **zijn rijk te herstellen** naar het voorbeeld van het Karolingische rijk. Hij beseftte dat hij hiervoor ook een **herstel van de kerk** moest nastreven. Dit deed hij door betrouwbare Duitse bisschoppen aan te stellen, die de celibaatsplicht moesten naleven om erfelijke dynastieën te vermijden. Nadat Otto I in 962 tot keizer gewijd was, leek niets hem meer in de weg te staan om als heerser van het 'Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie' ook de kerk naar zijn hand te zetten. Dit hield onder andere in dat de Romeinse adel geen paus kon verkiezen zonder zijn instemming. Die rol van de keizer, die de titel van **'plaatsbekleder van Christus'** droeg, werd verdergezet onder zijn opvolgers. Zij zouden er telkens naar streven om hen welgezinde Duitse bisschoppen op de stoel van Petrus te plaatsen.

Otto I

Bron: <http://bit.ly/2AsrskP>

In 1046 werd **Hendrik III** (1039-1056) echter geconfronteerd met drie elkaar bekampende pausen. Nadat hij met zijn leger optrok naar Italië, liet hij ze alle drie afzetten tijdens een synode te Sutri en benoemde een nieuwe Duitse bisschop tot paus. Deze praktijk werd nadien gewoon verdergezet. Deze Duitse bisschoppen deelden eenzelfde streven naar evangelische hervorming, waarbij **de Kerk werd losgemaakt van wereldlijke belangen**. Dit leidde onder andere in 1059 tot het besluit dat de pauskeuze in de handen van de kardinalen werd gelegd: de Romeinse adel werd zo buitenspel gezet, maar ook de keizer. Deze nieuwe procedure resulteerde in 1073 tot de keuze van **paus Gregorius VII**. Deze voormalige monnik van het hervormingsgezinde klooster Cluny ijverde vanaf nu voor de vrijheid en zuiverheid van de gehele kerk: de Gregoriaanse Hervorming. Zijn grootste speerpunt was de strijd tegen de lekeninvestituur⁴: het aanstellen van leken in kerkelijke ambten, als bisschop of abt. Dit ging immers al te vaak gepaard met simonie, de koop en verkoop van kerkelijke ambten. De veroordeling van de lekeninvestituur werd enkele jaren later vastgelegd in het document *Dictatus papae* (Dictaat van de paus), waarin hij uitlegde dat de paus de opperherder van de hele christenheid was en dus boven alle bisschoppen, vorsten én zelfs de keizer stond. Die was immers slechts een leek, zoals andere leken en moest zich dus ook aan het gezag van de paus onderwerpen.

Hendrik III

Bron: <http://bit.ly/2A7QthW>

De **werkelijke krachtmeting** ontstond door een conflict tussen paus Gregorius VII en keizer Hendrik IV (1056-1106). Beiden hadden een duidelijke kandidaat voor de bisschopszetel van Milaan. De paus vaardigde vervolgens tijdens een synode te Rome een verbod op de lekeninvestituur uit en bedreigde de keizer met een kerkelijke ban. De keizer reageerde hierop en liet de paus tijdens een rijksdag te Worms afzetten. De Duitse bisschoppen – bijna allemaal benoemd dankzij de lekeninvestituur – schaardden zich achter de keizer. Gregorius VII kon daarom niet anders dan de daad bij het woord te voegen en deed de keizer in de ban. Concreet waren zijn onderdanen vanaf nu geen gehoorzaamheid meer verschuldigd aan hun keizer. De Duitse vorsten keerden zich tegen de keizer en eisten dat hij zich zou verzoenen met de paus. Zo niet, zou hij geen aanspraak meer maken op de troon. De keizer moest zich gewonnen tonen en trok op boetetocht naar Italië. Hij stak de Alpen over en wachtte drie dagen voor de burch van Canossa, waar de paus verbleef, vastend en in een boetenkleed gehuld. Uiteindelijk nam de paus de keizer terug op in de kerkgemeenschap,

⁴ **Investituur** is afgeleid uit het Latijn *vestitura*, wat aankleden of bekleden betekent. Een investituur is dan een bevestiging (bekleding) van een nieuwbenoemde bisschop.

maar zijn gezag als hoofd van het christendom was definitief aangetast. **De paus bleek de nieuwe machtigste man van West-Europa te zijn.**

De keizer liet het hier echter niet bij. Enige jaren later ondernam hij een veldtocht naar Rome om zijn gezag te herstellen. Paus Gregorius wist te vluchten en zou uiteindelijk in ballingschap overlijden. Het zou tot de 12de eeuw duren voordat het conflict tussen paus en keizer uiteindelijk werd opgelost in het **concordaat van Worms** (1122). De keizer zou voortaan respecteren dat de keuze van bisschoppen een zaak van de kerk was en dat dit diende te gebeuren volgens het kerkelijk recht. Pas hierna zou een tweevoudige investituur plaatsvinden: een geestelijke door de overhandiging van de staf en de ring, en een wereldlijke door de overhandiging van de scepter. Vanaf nu was er een duidelijk onderscheid tussen het geestelijk ambt en de wereldlijke bestuursmacht van bisschoppen en abten.

2. Kerk en absolutisme

Bij de overgang van de 12de naar de 13de eeuw bereikte de wereldlijke en kerkelijke macht van de paus haar hoogtepunt. Dit gebeurde onder het pontificaat van **Innocentius III** (1198-1216). De paus stond daadwerkelijk aan het hoofd van heel de westerse christenheid. Zijn aanspraak op de titel 'plaatsbekleder van Christus' maakte duidelijk dat op politiek vlak de vorsten zich te schikken hadden naar de pauselijke wil. Een positie die hij enerzijds kon aanhouden als voogd van de jonge Frederik II, erfgenaam van het Duitse keizerrijk, en anderzijds via zijn gebruik van het *interdict* als wapen. Het *interdict* was een kerkelijke straf die gelovigen bepaalde rechten, zoals het ontvangen van de sacramenten, ontnam en alle kerkelijke handelingen opschort. Op kerkelijk vlak deed Innocentius III zijn invloed ook gelden door een actief hervormingsbeleid na te streven. De duidelijkste triomf hiervan was het **vierde Lateraanse concilie** (1215), het belangrijkste concilie van heel de Middeleeuwen dat besluiten nam die eeuwenlang van invloed zijn geweest op de geloofsbeleving. In opkomst was dit concilie een manifestatie van de pauselijke macht, maar ook op het vlak van haar programma gaf het nieuwe wending aan de geloofsbeleving. Zo vaardigde het de plicht uit minstens eenmaal per jaar met Pasen de communie te ontvangen en voorafgaand te biechten. Dat biechten gebeurde in de vorm van een persoonlijke belijdenis tegenover een priester. Het concilie verbood ook geheime (clandestiene) huwelijken; de huwelijksluiting werd meer en meer een kerkelijke aangelegenheid. Voorts moest iedere zon- en feestdag voor de gelovigen in de volkstaal gepreekt worden. Geschoolde theologen moesten lesgeven in de bisschopskerken en de oprichting van nieuwe kloosterorden zonder goedkeuring van de paus werd verboden. De belangrijkste theologische uitspraak van het vierde Lateraans concilie had betrekking op de **eucharistie**. Het concilie legde namelijk voor de verandering van brood en wijn in het lichaam en bloed van de Heer officieel de term **transsubstantiatie** (wezensverandering) vast.

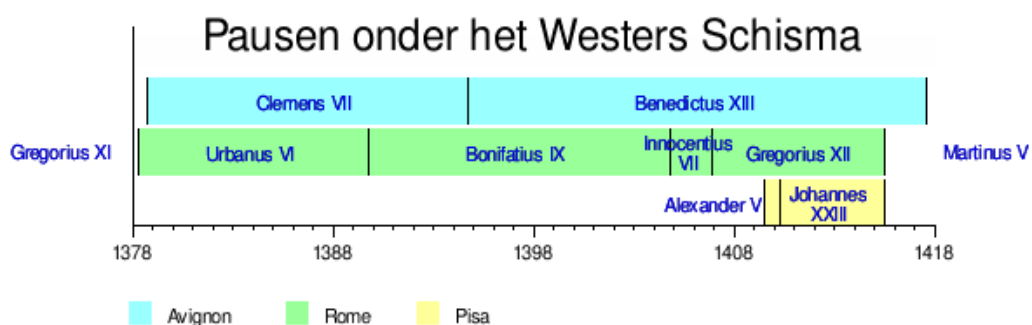
In de 14de eeuw verloor het pausschap echter veel van zijn macht en zijn moreel gezag in Europa. De levensstijl aan het pauselijke hof riep **kritiek** op. De volksmond beweerde dat in Rome alles voor geld te koop was. Geestelijken die begerig waren naar macht en aanzien zorgden door middel van steekpenningen dat paus en prelaten hen bij het vergeven van hoge kerkelijke functie niet zouden vergeten. Kerken, kloosters en kapittels konden in Rome tegen forse betaling privileges en volmachten kopen, maar ook relieken van populaire heiligen.

Verder werd het pausschap in zijn macht overvleugeld door de **opkomst van sterke nationale staten**. Naast het Duitse keizerrijk groeiden ook Frankrijk en Engeland uit tot nationale staten die hun macht in Europa wilden laten gelden. Een **krachtmeting** tussen deze staten en het pausschap kon niet uitblijven. Die meting deed zich voor tijdens het pausschap van **Bonifatius VIII** (paus van 1294-1303), een paus die graag een machtige kerkvorst in de lijn van Gregorius VII wilde zijn, maar die de Franse koning **Filips de Schone** op zijn weg vond. Toen deze koning een koninklijke belasting wilde heffen op het kerkelijk bezit in Frankrijk verbood de paus de gelovigen deze belastingen af te staan. Filips de Schone reageerde door de uitvoer van goud en zilver uit Frankrijk naar Rome stop te zetten. Naar het voorbeeld van Gregorius VII, vaardigde Bonifatius VIII daarop de bul *Unam sanctam* uit waarin hij duidelijk maakte dat hij aan het hoofd stond van

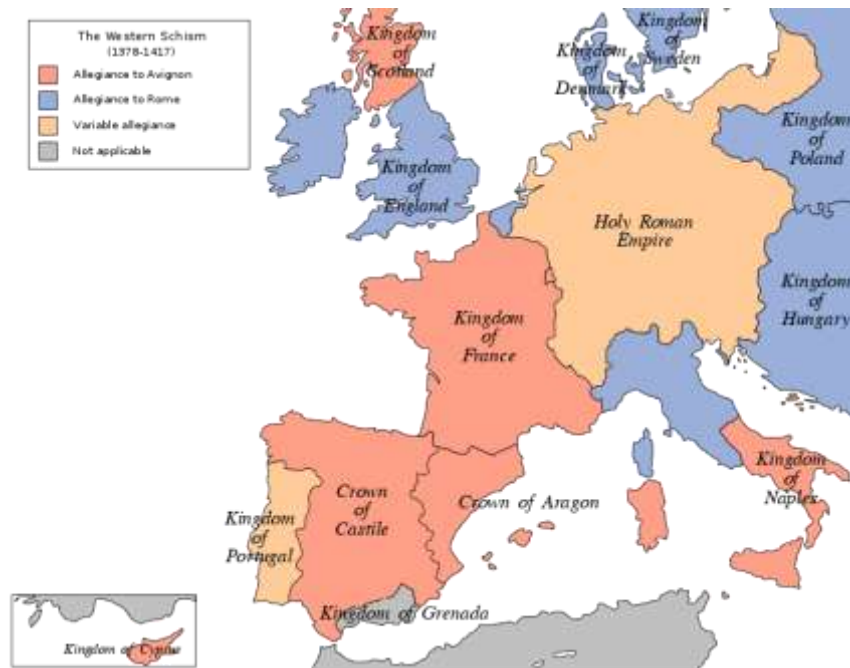
de hele christelijke wereld en zowel de geestelijke als de wereldlijke macht aan hem toevertrouwd waren. Filips de Schone bond echter niet in en riep in vergadering de drie standen bijeen (adel, burgerij en geestelijkheid), die hem alle drie bleven steunen. Bonifatius VIII vaardigde de ban over Filips uit, schorste de Franse geestelijkheid en sprak het *interdict* over heel Frankrijk uit. Dit bleef echter zonder effect: Filips de Schone ging tegen de ban in door een concilie samen te roepen, maar ook door Bonifatius gevangen te nemen. Zijn dood enkele maanden later toonde de **ineenstorting van de pauselijke opperheerschappij over Europa**.

De **verkiezing van de nieuwe paus** werd een **machtsstrijd** tussen de Italiaanse en Franse kardinalen. De Italiaanse kardinalen wilden de lijn van Bonifatius voortzetten, terwijl de Franse kardinalen hun koning Filips de Schone graag ter wille wilden zijn. Deze verdeeldheid zou de hele 14de eeuw aanhouden en uiteindelijk zelfs tot een dubbele pauskeuze leiden. In 1305 vond men een **compromis** in Clemens V, een Fransman die tegelijk toch de visie van Bonifatius op pauselijke macht leek te delen. Hij besloot echter het pauselijk hof naar **Avignon** te verplaatsen en plaatste het pausschap zo onder de invloedssfeer van de Franse koning. Dit luxueus en dure verblijf duurde van 1309 tot 1377. Achteraf werd deze periode beschouwd als een 'Babylonische ballingschap', te vergelijken met de ballingschap die het volk Israël had doorgemaakt. De terugkeer naar **Rome** onder hervormingspaus **Gregorius XI** bracht echter nog geen oplossing. Na diens dood in 1378 ontstond opnieuw verdeeldheid tussen de Italiaanse en Franse kardinalen. Van deze laatste groep waren er enkelen te laat aangekomen op het conclaaf waarin de nieuwe paus verkozen werd. In afwezigheid van een deel van de Franse delegatie werd **Urbanus VI** als paus verkozen. In reactie trok Franse delegatie zich terug in een nieuw conclaaf te Avignon en verkoos er **Clemens VII**, een Fransman. Beide pausen maakten aanspraak op het rechtmatig pausschap, het **grote Westerse schisma** was een feit.

De westerse kerk raakte verscheurd. Bisdommen en kloosterordes dienden hun keuze te maken, de pauselijke belasting werd omwille van de dubbele hofhouding opgetrokken en gelovigen bleven verward achter. Wat betekende het pauselijk leergezag nog als de pausen in het besturen van de kerk zo verdeeld konden zijn? In 1409 leek er tijdens een concilie te Pisa een oplossing gevonden: beide pausen werden afgezet en een derde paus werd verkozen: **Alexander V**. De pausen te Rome en Avignon weigerden zich echter neer te leggen bij deze beslissing. Vanaf nu waren er **drie rechtmatige pausen**. De oplossing werd pas gevonden tijdens het concilie van Konstanz (1414-1415): de paus van Rome trad af, die van Pisa werd gedwongen af te treden en die van Avignon was ondertussen gestorven. In de keuze van **Martinus V** (paus van 1417-1431) was eindelijk een oplossing gevonden voor het westers schisma. In hem kreeg het pausschap weer iets van zijn oude glans terug.

Bron: <http://bit.ly/2jVSHNE>

Bron: <http://bit.ly/2i2ThZl>

Een andere duidelijke krachtmeting tussen paus en de wereldlijke machthebbers ontstond in het Frankrijk van de 17de eeuw. Daar kwam Lodewijk XIV (1643-1715), de Zonnekoning, tegenover paus Innocentius XI te staan. Het conflict ging niet enkel over aan **wie welk gezag toekwam**, maar het conflict ging zelfs ruimer over **de natuur van de kerk**: was de katholieke kerk een universele kerk of ging het in feite over een verzameling nationale kerken onder gezag van de vorst? Hier werd dit concreet bediscussieerd in **de vraag of een Gallicaanse kerk bestaansrecht** had en, zo ja, wat haar relatie tot de paus was. Dit vraagstuk kwam echter niet uit het niets.

Frankrijk kende een lange traditie van spanningen tussen de universele kerk en het Franse koningshuis. Denk bijvoorbeeld aan de 14de eeuwse Babylonische Ballingschap van de pausen in Avignon. Toen in de 17de eeuw de **absolutistische vorsten** hun opgang maakten, bleken dezelfde gevoeligheden opnieuw aan de oppervlakte te komen. De Franse koningen streefden er immers naar om **de katholieke kerk meer en meer onder staatsgezag te stellen**. Deze positie en het recht van Frankrijk over de lokale kerken was in 16de eeuw zelfs beklemtoond door Franse theologen en juristen. Zij positioneerden **een zeker zelfbeschikkingsrecht van de Franse kerk**, de *ecclesia Gallicana*, een opvatting die bekend werd als het '**gallicanisme**' die een **aantal voorrechten** opeiste ten bate van de Franse kroon, ten nadele van het centraal pauselijk gezag. Lodewijk XIV maakte handig gebruik van deze Franse gevoeligheid. In 1673 kwam hij in conflict met de paus over zijn inkomsten uit vacante bisschopszetels. Dit recht kwam de koning toe op grond van een vroegere overeenkomst, maar nu wilde Lodewijk XIV dit recht tot heel Frankrijk uitbreiden. Hij stootte hierbij evident op verzet van paus Innocentius XI. Lodewijk XIV reageerde echter door in te spelen op het onder de Franse geestelijkheid wijdverbreide gallicanisme en stelde de paus voor als een buitenlandse potentaat die inbreuk maakte op de oude voorrechten van de Franse kerk. In **1682** werd tijdens een nationale vergadering van de Franse geestelijkheid te Parijs dan ook **een verklaring aangenomen tegen het centralisme van het pausschap**. De verklaring werd verdedigd door bisschop Bossuet (1627-1704) en

Lodewijk XIV door Hyacinthe Rigaud (1701).

Bron: <https://bit.ly/3x6H9MW..>

bestond uit **vier artikelen** waarin de kerk van Frankrijk zich aan de voogdij van het pausschap leek te onttrekken.

Deze vier gallicaanse artikelen zijn als volgt samen te vatten:

- (1) De paus heeft alleen zeggenschap (jurisdictie) in geestelijke zaken. Voor tijdelijke aangelegenheden is de koning geheel onafhankelijk van de paus;
- (2) De kerkvergadering staat boven de paus;
- (3) De macht van de paus wordt beperkt door de tradities van de Franse kerk;
- (4) De paus is niet onfeilbaar, alleen de kerk als geheel is onfeilbaar.

De triomf van Lodewijk XIV zou echter van korte duur zijn. Enkele jaren later ontstond een nieuwe ruzie tussen de koning en de paus over het asielrecht van buitenlandse gezanten. De paus besloot zijn laatste redmiddel in te zetten en bedreigde de koning met **excommunicatie**. Deze keer vond de koning, die merkte dat het volk zich nu ook tegen hem begon te keren, geen uitweg. Hij diende de gallicaanse artikelen terug in te trekken. Daarnaast besloot ook de Franse geestelijkheid zich terug aan de paus te onderwerpen. De dreiging dat een nationale Franse kerk zou ontstaan, zoals in Engeland het geval was geweest met de Anglicaanse kerk van Hendrik VIII, was op die manier afgewend. De spanning tussen de landskerk en de universele kerk met haar leiding in Rome was echter niet verdwenen in het katholicisme en zou tot de twintigste eeuw een rol blijven spelen.

3. Kerk tussen Revolutie en Restauratie

Een derde moment waar de verhouding tussen de kerk en de staat onder spanning kwam te staan is het moment van de **Franse Revolutie**. Hoewel het kan lijken dat het conflict zich opnieuw enkel in Frankrijk afspeelt, is ook hier een grotere historische overgang van een nauwe relatie tussen kerk en staat naar scheiding tussen kerk en staat bespeurbaar.

Tegen het einde van de achttiende eeuw leidde het verlichtingsdenken tot enkele fundamentele omwentelingen. De voorbode hiervan was de **Amerikaanse Vrijheidsoorlog** die gericht was op onafhankelijkheid van de koloniën ten opzicht van het Britse moederland. Veel Amerikaanse vrijheidsstrijders waren diep godsdienstige mensen; sommigen hadden juist wegens hun godsdienstige overtuiging hun toevlucht in de nieuwe wereld gezocht. Maar tegelijk – of juist daardoor – waren zij vervuld van het verlichte ideaal van verdraagzaamheid. De *Declaration of independence* ('Onafhankelijkheidsverklaring') van 1776 voerde dan ook een scheiding van kerk en staat door en een volkomen vrijheid van godsdienst. Geen kerk of confessie zou voortaan door de staat bevoordeeld worden, geen kerk of confessie ook gehinderd. Het verlichte ideaal van godsdienstvrijheid vond nu een concrete vertolking.

Deze omwenteling werkte ook inspirerend voor politici in Europa die sociale en staatkundige verandering verlangden. Dit verlangen klonk het luidste in Frankrijk. Daar verkeerde de economie in een zorgwekkende toestand en leed het volk ten gevolge van enkele slecht oogstjaren hongersnood. Koning **Lodewijk XVI** bleek niet in staat om daar verandering in te brengen, tot groeiende ontevredenheid van vooral de burgerij. De financiële chaos aan het hof dwong de koning om nieuwe belastingen in te voeren, maar om daar toestemming voor te krijgen, moest hij eerst de uit drie standen (adel, geestelijkheid en burgerij) samengestelde **Staten-Generaal** samenroepen, die al sinds 1614 niet meer in vergadering was geweest. De derde stand, die van de burgerij, voor wie ook veel lagere geestelijken zitting hadden in de Staten-Generaal, greep deze kans aan om eisen te stellen. Toen deze niet beantwoord werden, trok de derde stand zich terug in een eigen vergadering: de **Nationale Vergadering**. Het gerucht van een militair ingrijpen tegen deze vergadering leidde op 14 juli 1789 tot een bestorming van de **Bastille**, de gevangenis van Parijs, een gebeuren dat elk jaar nog met de Franse nationale feestdag herdacht wordt. De Nationale Vergadering nam toen de leiding over het land over en de Revolutie was begonnen. Op 26 augustus 1789 introduceerde de Nationale

Vergadering in Frankrijk de ‘Verklaring van de rechten van de mens en van de burger’. In de voorbereiding van deze tekst hadden enkele priesters een belangrijk aandeel. De verklaring spreekt uit dat het recht op vrijheid en gelijkheid – waaronder ook de vrijheid van overtuiging en meningsuiting begrepen wordt – een natuurrecht van de mens is. Het feit dat de Nationale Vergadering deze verklaring uitsprak ‘voor het aangezicht van het Opperwezen’, blijkt dat de strekking van de tekst niet antigodsdienstig was. Toch zou de ‘Verklaring’ twee jaar later door paus Pius VI (1775-1799) als een dwaling worden veroordeeld.

In de ogen van de Franse revolutionairen had de **katholieke kerk**, door de nauwe banden die zij met het koningschap en de oude machtsverhoudingen, het *Ancien Régime*, had onderhouden, **verraad gepleegd aan het evangelie**. Dikwijls werd met een beroep op dit evangelie de strijd aangeboden tegen de machtige katholieke kerk. Waar de revolutionairen in oorsprong dus niet antigodsdienstig waren, keerde dit al in het najaar van 1789 met een reeks van maatregelen die gericht waren tegen de bezittingen van de katholieke kerk in Frankrijk. Alle kerkelijke goederen werden als nationaal bezit door de staat in beslag genomen. De priesters zouden voortaan een salaris van de staat ontvangen. In het daaropvolgende jaar werden eerste de beschouwende kloosters op last van de staat gesloten en vervolgens werd de organisatie van de katholieke kerk in Frankrijk volledig genationaliseerd. De bisdomsgrenzen moesten gelijklopen met de grenzen van de departementen. De bisschoppen en pastoors werden staatsambtenaren, die gekozen moesten worden door de burgers. De situatie radicaliseerde verder met **een geleidelijke afschaffing van de christelijke religie vanaf 1793**. Dat jaar werd een grootscheepse poging ondernomen om de Franse samenleving te ontkerstenen. De christelijke tijdrekening werd vervangen door een nieuwe kalender, de christelijke feestdagen werden verboden en uiteindelijk werd de christelijke godsdienst als geheel ‘afgeschaft’ en vervangen door de cultus van de rede. Het politieke streven bleef gericht op een **scheiding tussen kerk en staat**. Het tij voor de Franse kerk zou pas keren ten gevolge van het politieke spel tussen Napoleon Bonaparte en Pius VII.

Toen de Franse soldaten onder leiding van veldheer **Napoleon Bonaparte** in 1798 Rome bezetten en daar de republiek uitriepen, werd paus Pius VI in gevangenschap afgevoerd. De Fransen noemden hem al spottend ‘Pius de zesde en de laatste’, in de overtuiging dat het einde van de katholieke kerk was aangebroken. Niet zonder gevoel voor ironie koos zijn opvolger dan ook opnieuw Pius als pausnaam. Napoleon moest erkennen dat hij de katholieke kerk minder gemakkelijk op de knieën kreeg dan hij gedacht had.

Napoleon

Bron: <http://bit.ly/2jyRpoO>

In 1799 kwam Napoleon door een staatsgreep aan de macht in Frankrijk. Onder zijn bewind kwam de verhouding met de katholieke kerk in rustiger vaarwater, al bleven de spanningen aanhouden. Napoleon zag in dat hij de katholieke kerk, die nog steeds grote invloed had onder de Franse bevolking, beter voor zijn politieke karretje kon spannen dan haar te bestrijden. Op 15 juli 1801 slaagde Napoleon erin met Pius VII een **concordaat**⁵ te sluiten, dat richtinggevend zou zijn voor de verhouding tussen kerk en staat, ook buiten Frankrijk. De nieuwe politieke orde die met de Revolutie was gevestigd, bleef bestaan. Een erkenning van de katholieke kerk als ‘staatskerk’ was uitgesloten, ook al werd het katholicisme “de godsdienst van de grote meerderheid der Franse burgers” genoemd en moest de kerk een grote mate van **staatscontrole** toestaan. De gelijkberechtiging van religies, het burgerlijk huwelijk, de afschaffing van kerkelijke privileges werden

⁵ Een concordaat is een verdrag of overeenkomst van een regering met de paus over de aangelegenheden van de rooms-katholieke kerk in het betrokken land.

gehandhaafd, de onteigening van kerkelijke goederen bleef een feit, priesters bleven staatsambtenaren. Verder werd het kerkelijke leven ingrijpend gereorganiseerd. De parallel tussen de indeling van de bisdommen met politieke grenzen bleef behouden, de overheid behield het benoemingsrecht over bisschoppen.

Het concordaat was van fundamentele betekenis voor de verdere evolutie van de kerk in de nieuwe samenleving. De katholieke kerk bekleedde niet langer een geprivilegieerde positie, waarin ze als een soort staat binnen de staat een grote autonomie bezat. Voortaan was de kerk in de staat aanwezig als een soort **staatsdepartement**, dat dus onder de leiding van de staat functioneerde (maar toch een interne autonomie bewaarde).

In 1804 was de paus nog aanwezig geweest bij de keizerskroning van Napoleon, maar vanaf dat jaar liepen de spanningen weer op. Pius VII weigerde, als soeverein van de Kerkelijke Staat, in te stemmen met de politiek van de keizer. Hierop viel Napoleon stelselmatig de pauselijke staten binnen en uiteindelijk volgde in 1808 de bezetting van Rome. In 1809 werd de gehele Kerkelijke Staat bij Frankrijk ingelijfd, waarna de paus de excommunicatie uitsprak tegen alle verantwoordelijken ter zake, vervolgens prompt door Napoleon werd gevangengenomen. Toen Napoleon vanaf 1812 de ene nederlaag na de andere moest incasseren, met als hoogtepunt de **slag bij Waterloo** in 1815, kon de paus weer uit zijn gevangenschap in Rome terugkeren, waar hij als een held werd onthaald.

Pius VII zalft Napoleon voordat hij tot keizer wordt gekroond.

Bron: <https://bit.ly/3Px1gKI..>

4. 'La liberté comme en Belgique'

De 19de eeuw was een eeuw vol veranderingen. De maatschappelijke omwentelingen aan de vooravond van die eeuw hadden ruimte geschapen voor de moderne pluriforme en liberale staat, waarin de vrijheden van de nieuwe tijd terrein veroverden. Denk bijvoorbeeld aan vrijheid van drukpers, van onderwijs, van vereniging. Tegelijk maakten de wetenschappen grote opgang. In al dan niet gepopulariseerde vorm stelden nieuwe wetenschappelijke opvattingen, zoals de evolutieleer, het gelovige wereldbeeld van de 19de-eeuwse burger op de proef. De negentiende-eeuwse tendens van **restauratie enerzijds** en de opgang van **liberale en moderne ideeën anderzijds** zorgde ook voor een moeilijke evenwichtsoefening voor de katholieke kerk. Die kwam misschien wel het bijzonderst tot uiting in de **onafhankelijkheid van België in 1830**, het resultaat van een alliantie tussen liberalen en katholieken die allen

Hugues Félicité de Lamennais

Bron: <https://bit.ly/3E5CQoz.C>

voorstander waren van de moderne vrijheden. De katholieken baseerden zich daarbij in het bijzonder op de ideeën van **Hugues Félicité de Lamennais** (1782-1854) die pleitte voor een verzoening van de katholieke kerk met de vrije pers en een onafhankelijkheid van de staat. Interessant genoeg ging dit gepaard met een sterkere focus op Rome en de paus als het hart van de katholieke kerk. Deze beweging wordt het **ultramontanisme** genoemd: men ging zich immers richten op het centrum van de kerk, dat vanuit de Lage Landen gezien aan gene zijde van de bergen (in het Latijn *ultra montes*), namelijk de Alpen, lag. Opeenvolgende pausen konden deze verzoening tussen katholicisme en liberale ideeën echter niet smaken en veroordeelden deze 'modernismes' in verschillende encyclieken. De *Syllabus errorum* of lijst van

dwalingen uit 1864 die was bijgevoegd bij de encyciek *Quanta cura* geldt tot op vandaag als hét referentiewerk voor wie met argusogen naar de moderniteit kijkt.

Het Congres van Wenen in 1815 had bepaald dat België en Nederland opnieuw werden samengevoegd en onder het bestuur van **koning Willem I** geplaatst werden. Willem I wierp zich op als de beschermheer van de protestantse kerk. Hij maakte daarmee weinig vrienden onder de katholieke meerderheid in het zuiden van zijn land. Bovendien stootte hij met zijn restauratieve politiek ook de liberalen voor de borst. Zij zagen hun geloof in de liberale vrijheden, zoals democratie en verdraagzaamheid, aangetast. Dit gedeelde verzet bracht de liberalen en de katholieken dichterbij elkaar. Toen in 1830 de **Juli-revolutie** in Parijs uitbrak, sloeg die al heel snel naar **Brussel** over. Zonder al te veel moeilijkheden werd daar de Belgische onafhankelijkheid uitgeroepen door **een verbond van liberalen en katholieken**. Deze unieke alliantie werd nu uitgedaagd een **nieuwe grondwet** op te stellen. Het resultaat was één van de meest liberale grondwetten uit Europa met onder andere een duidelijke verwijzing naar de relatieve scheiding van kerk en staat. De katholieken waren er van overtuigd dat deze relatieve scheiding van kerk en staat hen enkele voordelen zou opleveren die ze niet hadden gehad onder het bewind van Willem I.

Koning Willem I
Bron: <http://bit.ly/2k98THC>

Art. 20

Niemand kan worden gedwongen op enigerlei wijze deel te nemen aan handelingen en aan plechtigheden van een eredienst of de rustdagen ervan te onderhouden.

Art. 21

De Staat heeft niet het recht zich te bemoeien met de benoeming of de installatie der bedienaren van enige eredienst of hun te verbieden briefwisseling te houden met hun overheid en de akten van deze overheid openbaar te maken, onverminderd, in laatstgenoemd geval, de gewone aansprakelijkheid inzake drukpers en openbaarmaking.

Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn.

Art. 22

Ieder heeft recht op eerbiediging van zijn privéleven en zijn gezinsleven, behoudens in de gevallen en onder de voorwaarden door de wet bepaald.

De wet, het decreet of de in artikel 134 bedoelde regel waarborgen de bescherming van dat recht.

Art. 181

§ 1. De wedden en pensioenen van de bedienaren der erediensten komen ten laste van de Staat; de daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de begroting uitgetrokken.

§ 2. De wedden en pensioenen van de afgevaardigden van de door de wet erkende organisaties die morele diensten verlenen op basis van een niet-confessionele levensbeschouwing, komen ten laste van de Staat; de daartoe vereiste bedragen worden jaarlijks op de begroting uitgetrokken.

In vooruitstrevende katholieke middens werd naar het maatschappijbeeld dat deze grondwet voorstond verwezen als **'la liberté comme en Belgique'**. In Rome werd de Belgische grondwet echter zeer argwanend bekeken. Daar was men immers overtuigd dat het katholicisme idealiter enkel als staatsgodsdienst erkend kon worden. Het is de politieke behendigheid van kardinaal Sterckx (1832-1867) geweest die er voor zorgde dat men ook in Rome overtuigd raakte dat het hier in werkelijkheid niet ging om een scheiding tussen kerk en staat, maar wel om een **wederzijdse onafhankelijkheid**. Om Rome te overtuigen, onderstreepte Sterckx dat de Kerk over voldoende prestige beschikte om in de praktijk de privileges te behouden waarvan ze in principe afstand deed.

Dit leek in eerste instantie te lukken. De liberalen, die zich aanvankelijk om pragmatische redenen met de katholieken hadden verbonden, zagen met lede ogen aan hoe de katholieken een bevoorrechte positie gingen innemen: godsdienst werd een verplicht vak op school, gemeentelijke en provinciale autoriteiten werden gewezen op hun verplichtingen tegenover kerkfabrieken, en de bedienaren van de eredienst werden gefinancierd door de staat. De oorspronkelijke geest van **'unionisme'**, nam in de jaren na de Belgische onafhankelijkheid langzaam af. Het verdere verloop van de 19de eeuw werd gekenmerkt door een bittere strijd om de macht. Bij het uitwerken van de grondwet hadden de katholieken vooral de inmenging van de staat in kerkelijke aangelegenheden willen voorkomen; nu gingen de liberalen echter steeds sterker benadrukken dat de kerk zich ook diende te onthouden van inmenging in het politieke leven. Een nieuwe strijd om de scheiding tussen kerk en staat diende zich aan.

Belgische onafhankelijkheid en de katholieken

(Benoit Lannoo – 21 juli 2019 - <https://bit.ly/3U1pb7J>)

Eedaflegging koning Leopold I op 21 juli 1831 van Gustaaf Wappers
© RR

De eerste koning der Belgen, Leopold I, die op 21 juli 1831 de eed aflegde, was geen katholiek, maar een lutheraan. Met een boutade kun je stellen dat de België ontstaan is uit een verbond van liberalen die naar de mis gingen en katholieken met liberale opvattingen.

Dat verbond wordt het 'unionisme' genoemd.

Revolutionair Europa

De *Belgische Omwenteling* kende vele oorzaken, maar ook godsdienst speelde erin een rol. Koning **Willem I** van het *Verenigd Koninkrijk der Nederlanden* (in het Frans: *Royaume Uni des Pays-Bas* of ook *Royaume Uni des Belges*) dat het **Congres van Wenen** in het voorjaar van 1815 als bufferstaat tegen eventuele nieuw Frans expansionisme had bevestigd, had zoals alle toenmalige Europese leiders een autoritaire regeerstijl. Zo voortvarend als hij de economie stimuleerde, zo conservatief was Willems politiek.

Nu riepen de autoritaire restauratieregimes van na het Congres van Wenen overal in Europa weerstand op. Na de *Julirevolutie* van 1830 in Frankrijk – die burgerkoning **Louis Philippe** binnen het kader van een grondwettelijk monarchie in Parijs aan de macht bracht – kwamen de Polen in opstand tegen de Russen, de Italianen tegen de Oostenrijkers en de Ieren tegen de Engelsen. Ook de repressieve regeerstijl van Willem I maakte hem erg onpopulair bij de Franstalige liberale burgerij in de Zuidelijke Nederlanden.

Maurice de Broglie

De katholieken – de meerderheid van de bevolking in het zuiden van het Verenigde Koninkrijk – eisten echter vooral vrijheid van onderwijs en godsdienst. Willem I was nochtans gewend om te heersen over verschillende religies. Ondanks de dominantie van de protestante provincie Holland, was er ook in het noorden een grote groep katholieken, zij het dat zij toen een bisschopsloze missiekerk vormden – de bisschoppelijke hiërarchie die met de Reformatie in het noorden was verdwenen, werd er pas in 1853 hersteld.

Excommunicatie

In het zuiden had de Gentse bisschop van Franse afkomst, mgr. **Maurice de Broglie**, in 1815 de katholieken op straffe van excommunicatie verboden in het Verenigd Koninkrijk een overheidsfunctie aan te nemen. Twee jaar later versoepelde de aartsbisschop van Mechelen, mgr. **François de Méan de Beurieux**, wel enigszins dat verbod, maar dat neemt niet weg dat de Fransgezinde katholieke top in het zuiden de nieuwe staat bleef dwarsbomen en zo de noordelijk-protestantse dominantie zelf in de hand werkte.

Verbanning

De ultramontanen verwierpen principieel de gelijke bescherming van alle godsdiensten en weigerden daarom de eed op de grondwet af te leggen. Mgr. de Broglie deinsde zelfs niet ervoor terug Willem I de les te lezen toen die voor het eerst Gent bezocht. De bisschop vluchtte daarna naar Frankrijk voor de regering hem gevangen kon zetten en werd eind 1817 ook formeel verbannen. Met het verdwijnen van de Broglie kwam er tijdelijk wat ontspanning in de verhoudingen tussen Willem I en de kerk in het zuiden.

Maurice de Broglie stierf 1821 op nauwelijks 55-jarige leeftijd in Parijs.

Willem I wou de katholieke Kerk over het hele grondgebied echter op dezelfde leest schoeien. Na moeizame onderhandelingen met de paus werd in 1827 besloten om het Concordaat van 1801 uit te breiden tot de noordelijke provincies. Maar Willem I bleef vasthouden aan plannen voor een nationale katholieke Kerk, naar voorbeeld van het gallicanisme in Frankrijk. Zijn weigering om de stichting van nieuwe kloosters toe te staan en zijn inmenging in bisschopsbenoemingen, zette veel kwaad bloed bij de katholieken in het zuiden.

Ook de katholieke-liberalen verzetten zich tegen overheidsingrijpen in kerkzaken.

Vernederlandsing

Vanaf 1828 werd de kritiek op een aantal onderdelen van de grondwet sterker. Het ging over liberale eisen zoals de ministeriële verantwoordelijkheid, waardoor de macht van de koning naar de volksvertegenwoordigers verschoof, de scheiding der machten waardoor de rechterlijke macht onafhankelijk werd en de persvrijheid, maar ook over onderwijsvrijheid die vooral de katholieken ter harte ging. Het onderwijs was immers een belangrijk instrument geworden in Willems politiek om het zuiden te vernederlandsen.

Athenea

De regering richtte athenea op, wat op heftig protest van de Belgische geestelijkheid stootte. De bisschoppen waren dan weer van in 1815 begonnen met kleinseminaries, een vooropleiding voor priesters die ook door anderen bezocht werd. Daartegen had de regering van Willem I dan weer bezwaren. In 1825 waren tientallen kleinseminaries en andere colleges gesloten en had Willem I het **Collegium Philosophicum** als vooropleiding op de grootseminaries opgestart.

De weerstand van de clerus was zo groot dat particulier middelbaar en hoger onderwijs in mei 1830 weer werd toegestaan.

'Wij willen Willem weg!'

Het is in deze context van voortdurende weerstand tegen Willem I dat liberalen en katholieken in het zuiden elkaar ondanks hun tegenstellingen vonden. Zij wilden nog geen onafhankelijkheid, maar politieke hervormingen, getuige het rijmpje: *Wij willen Willem weg, wil Willem wijzer worden, wij willen Willem weer!*. Maar de Belgische Omwenteling zou, zoals vele revoluties, ook door een economische crisis voortgestuwd worden. Aan de rellen van augustus 1830, die de lont aan het vuur staken, namen vooral werklozen deel.

Bezettingsleger

Het onhandige optreden van Willem I leidde uiteindelijk in september 1830 tot een definitieve breuk. De koning had in juni 1830 nochtans weer onbeperkte taalvrijheid ingevoerd en het Filosofisch College voor priesters opnieuw afgeschaft, maar hij liet persvrijheid noch andere liberale hervormingen toe. Bovendien hield hij zijn tweede zoon, **prins Frederik**, als opperbevelhebber van het koninklijke leger in en rond Vilvoorde klaar met zesduizend man. Dit leger werd aangevoeld als dat van een bezetter.

Een Voorlopig Bewind riep op 4 oktober 1830 in Brussel de Belgische onafhankelijkheid uit.

Werkloze prins

Het duurde echter nog tot het begin van de zomer van 1831 voor de prille natie een staatshoofd vond dat voor de grote Europese mogendheden aanvaardbaar was. Het **Nationaal Congres** had begin februari 1831 uit drie kandidaten voor de zestienjarige zoon van Louis Philippe gekozen: deze **Louis van Orléans** ging ook als *hertog van Nemours* door het leven. Londen weigerde echter deze Fransman. Gelukkig was er in diezelfde stad een andere werkloze prins beschikbaar.

Leopold van Saksen-Coburg en Gotha was al vijftien jaar treurende weduwnaar.

De Duitse prins was in 1816 gehuwd met de Britse kroonprinses Charlotte, maar zij was anderhalf jaar later in het kraambed overleden. Leopold was aan het Britse hof blijven wonen en had er een Britse dotatie gekregen. In 1830 werden hem plots twee vacatures toegeschoven. Leopold was ei zo na koning van Griekenland geworden, maar dat land leek hem niet stabiel genoeg. Daarom aanvaardde hij toen hem op 4 juni 1831 gevraagd werd koning der Belgen te worden.

De lutheraan moest echter verzekeren dat hij met een katholieke prinses zou trouwen en zijn kinderen katholiek opvoeden.

Hoofdstuk 3. Kerk en de anderen

In 1986 sprak Johannes Paulus II op de eerste interreligieuze gebedsdag te Assisi de vertegenwoordigers van de christelijke kerken, kerkelijke gemeenschappen en van de wereldreligies toe als “dierbare vrienden.” De gebedsdag stond in het teken van de wereldvrede, een zaak waar al deze kerken, gemeenschappen en religies zich aan verbonden. Toch was deze gebeurtenis allesbehalve evident. De 1000 jaar voorafgaand aan deze gebeurtenis waren immers getekend geweest door **regelmatische conflicten tussen de katholieke kerk en andersdenkenden**. Anderzijds getuigde dit moment van toenadering ook van een diep ontzag voor historische precedënten.

Paus Johannes-Paulus II in Assisi.
Bron: <https://bit.ly/48NA69T>.

In dit hoofdstuk schenken we aandacht aan vier momenten waarop de relatie tussen de katholieke kerk en andere confessies en religies fundamenteel op het spel stond. Achtereenvolgens bespreken we met **de kruistochten en de Inquisitie** enkele ‘zwarte bladzijden’ uit de geschiedenis van de katholieke kerk (1). Vervolgens gaan we in op **het ontstaan van het protestantisme** (2). Hierna bespreken we **het ontstaan van de vrijmetselarij** en haar verhouding met de katholieke kerk (3). Tenslotte blijven we kort stil staan bij **de relatie tussen de kerk en het jodendom** (4).

1. Kruistochten en Inquisitie

In de bespreking van de relatie tussen de katholieke kerk en andersdenkenden wordt vaak naar de middeleeuwen verwezen als de ‘zwarte bladzijden’ uit haar geschiedenis. Er wordt dan in het bijzonder verwezen naar **de kruistochten en de inquisitie**. Het zwaard leek daarbij vaker te primeren dan de dialoog. Opmerkelijk genoeg lagen pogingen tot een geestelijke vernieuwing van het christendom vaak aan de basis van deze ‘zwarte bladzijden’, maar hadden die pogingen – ook omwille van politieke redenen – vaak een nefaste uitkomst.

De kruistochten vinden hun wortels in het 4de -eeuwse verlangen van christenen om de ‘**heilige plaatsen**’ in Jeruzalem te bezoeken. Pelgrims wilden in de voetsporen van Christus lopen en zij konden dit ook in alle vrijheid doen, zelfs nadat Arabische moslims Jeruzalem in de 7de eeuw veroverden. Nadat in 1071 de Turken Jeruzalem in handen kregen, veranderde de situatie en ondervonden pelgrims tegenwerking.

Bovendien bedreigden de Turken ook Constantinopel, de hoofdstad van het Byzantijnse keizerrijk en de belangrijkste stad van het oosterse christendom. Paus Urbanus II (1088-1099) besloot daarom te reageren en riep in **1095** op tot **de eerste kruistocht** om het Heilige Land te bevrijden van de islamitische overheersing. Zijn oproep diende echter niet enkel godsdienstige motieven, maar was eveneens ingegeven door de wil om het schisma tussen de oosterse (Orthodoxe) en westerse (Rooms-Katholieke) kerk uit 1054⁶ ongedaan te maken en zijn invloedssfeer naar het oosten uit te breiden. Bovendien vond de oproep van de paus niet enkel makkelijk gehoor bij de tienduizenden edelen, ridders en lijfeigenen omwille van hun geestelijke leven, maar evenzeer omwille van hun strijd lust en het verlangen naar rijkdommen en schatten.

De middeleeuwse pelgrim

Hoe kan je een middeleeuwse pelgrim herkennen? Ontdek via deze link (<https://bit.ly/2F3CosE>) hoe een pelgrim zich onderscheidde van andere reizigers op de middeleeuwse wegen.

Waarom ondernamen honderdduizenden mensen in de late middeleeuwen gevaarlijke bedevaarten naar Compostella, Rome, het Heilig Land en elders? Wat bezielde hen? Ontdek via deze link (<https://bit.ly/3jLUZbO>) een reeks pelgrims motieven. Welke zijn vandaag voor jou nog van toepassing?

Vier grote en verschillende kleinere kruistochten tekenden het gelaat van de 11de tot de 13de eeuw. **De eerste kruistocht** resulteerde in de **verovering van Jeruzalem in 1099** door een leger onder leiding van **Godfried van Bouillon**. Na een bloederige plundering van Jeruzalem werd er een christelijk koninkrijk uitgeroepen. **De tweede kruistocht faalde** nadat de legers op zee verslagen werden door de Turken. Enkele jaren later viel ook Jeruzalem terug in handen van de Turken (1187). **De derde kruistocht**, geleid door de Duitse keizer Frederik Barbarossa, de Engelse koning Richard Leeuwenhart en de Franse koning Filips II, leidde niet tot een herovering van Jeruzalem, maar wel tot een verdrag met de Turkse sultan Saladin waardoor christelijke pelgrims Jeruzalem opnieuw konden bezoeken. **De vierde kruistocht** tenslotte faalde doordat de kruisvaders in Constantinopel een Latijns keizerrijk uitriepen en de stad plunderden. De verzoening tussen oost en west had zowel op politiek als geestelijk vlak gefaald. In tussentijd breidde de islam zich over Klein-Azië uit. In 1291 viel met de burcht van Akko, het laatste kruisvaarders bolwerk in het oosten.

Godfried van Bouillon
Bron: <http://bit.ly/2hOUaAL>

De kruistochten betekenden echter niet enkel een verlies voor christelijk Europa, hoewel het zeker één van haar zwartste bladzijden is. Er viel ook winst te noteren. Allereerst ontstond er een **gemeenschapsbewustzijn** van het Europese christendom. Vervolgens was er opnieuw **contact** tussen het westers christendom en oosters christendom. Ten derde werd er ook een **culturele uitwisseling** met de islamitische cultuur gerealiseerd. Dit leidde onder andere tot de herontdekking van de Griekse wijsbegeerte en in het bijzonder het denken van Aristoteles, die resulteerde in een nieuwe bloei van de theologie, en met name de scholastiek. Tenslotte viel er ook een **werkelijke religieuze heropleving** voor het Europese christendom te noteren. De kruistochten hadden niet alleen een geestelijk effect op individuele gelovigen, maar evenzeer op geestelijke ridderorden zoals de Johanniterorde, de orde van Malta, de Duitse orde, of de Tempeliers.

⁶ Dit schisma komt meer in detail aan bod in het laatste hoofdstuk over Kerk en Staat.

Vanaf de 11de eeuw ontstond in Europa kritiek op de rijkdom en het machtsstreven van de kerk wat resulteerde in **een zoektocht naar geestelijke herbronning en een evangelisch leven**. Rond Petrus Waldes verzamelden zich in de buurt van Lyon verschillende volgelingen die zijn streven voor een arme kerk deelden. Zij legden daarbij ook de nadruk op een grote eerbied voor en kennis van de **Bijbel**. De persoonlijke lezing hiervan met bijzondere aandacht voor de leer en het leven van de vroege christenen resulteerde in kritieken op latere kerkelijke tradities en opvattingen. Zij werden later bekend als de **Waldenzen** of de **Armen van Lyon**. Vooral hun relativering van de sacramenten en het gewijde ambt veroorzaakten een felle tegenreactie van de bisschop van Lyon. In 1184 leidde dit tot een **pauselijke veroordeling voor ketterij**. Zij bleven echter voortbestaan als oudste – niet-katholieke – christelijke kerk in het westen. Een soortgelijk streven naar een arme kerk werd gedeeld door **Franciscus van Assisi**. Hij en zijn eerste volgelingen, die al bedelend door Europa rondtrokken, vormden de **eerste bedelorde**. Zijn bereidheid om zich om te vormen tot een kloosterorde met een eigen regel, opgesteld onder toezicht van een kardinaal, leidde in 1223 tot een pauselijke goedkeuring.

In Zuid-Frankrijk had in de 12de en 13de eeuw een andere groepering ook veel aanhang gevonden met haar kritiek op een rijke kerk, namelijk de **katharen**. Hun leven in armoede – maar evenzeer hun Christelijk dualistische opvattingen met scherpe tegenstellingen tussen geest en materie, goed en kwaad – bezorgden hen veel volgelingen. Zij waren overtuigd dat zij de kennis hadden om een werkelijk rein en zuiver leven te hebben (*katharos* = zuiver). Zij gingen als het ware een eigen kerk van ‘geredden’ vormen. De Spaanse kanunnik **Dominicus de Guzman** (1170-1221) was ervan overtuigd dat de grote aanhang van deze beweging het gevolg was van het slechte voorbeeld van de kerkelijke vertegenwoordigers en een gebrek aan geloofskennis. In reactie ging hij zich aan strikte armoede houden en ging hij het evangelie verkondigen. Hij en zijn volgelingen kregen in 1216 pauselijke goedkeuring en noemden zichzelf de **predikbroeders**. Oorspronkelijk verliep hun strijd tegen de katharen nog relatief vreedzaam en berustte ze op principes zoals dialoog.

Dominicus de Guzman
Bron: <http://bit.ly/2B8LMDR>

Hun bestaan versmolt zich echter al snel met de **Inquisitie**, de kerkelijke instelling die ketterijen onderzocht en ketters ging aanduiden. Wanneer iemand als ketter was aangeduid, moest hij/zij door de wereldlijke macht veroordeeld worden. Dit leidde doorgaans tot de doodstraf. In de zestiende eeuw hervormde de Inquisitie zich tot het Heilige Officie en later tot de Congregatie voor de Geloofsleer. Op 5 juni 2022 werd bij de invoering van de apostolische constitutie *Praedicate Evangelium* de structuur van de Romeinse Curie gewijzigd. De Congregatie voor de Geloofsleer werd vanaf die datum voortgezet onder de naam Dicasterie voor de Geloofsleer.

2. Reformatie of de worsteling met de vraag hoe de mens in Gods ogen gerechtvaardigd kan worden

In de 16de eeuw leidde de kritiek op de financiële en geestelijke wantoestanden in de katholieke kerk tot het ontstaan van de Reformatie. Bijna iedereen was het er over eens dat een **hervorming van het christendom** noodzakelijk was. De meningen liepen echter ver uiteen inzake de weg die bij die hervorming gevolgd moest worden. Theologen en zielzorgers, monniken en prelaten bedachten uiteenlopende wegen om tot hervorming van de kerk te komen. Geen van allen wilden de bestaande kerk zonder meer afschrijven, geen van allen ook wilde een nieuwe kerk tegenover de bestaande kerk oprichten. Het ideaal van alle hervormers was de éne kerk van binnenuit te vernieuwen. Maar het liep anders. De geschiedenis van de kerkhervorming in de zestiende eeuw werd uiteindelijk ook een geschiedenis van **kerkscheuring**. Nadat al eerder de band was verbroken tussen de kerken van het westen en die van het oosten in 1054, raakte nu ook het christendom in het westen innerlijk verdeeld. Vanaf de zestiende eeuw gingen de westerse christenen in gescheiden kerken, katholieke en protestantse, hun eigen wegen. De geschiedenis van die scheuring is onlosmakelijk verbonden met de naam van Maarten Luther.

Hervormingsinitiatieven waren dus al aanwezig in de gehele Kerk, maar de **Reformatie** zou een streven naar hervorming zonder weerga introduceren. Na een persoonlijke zoektocht kwam de Duitse monnik **Maarten Luther** (1483-1546) tussen 1512 en 1517 tot zijn 'reformatorische doorbraak' met het inzicht dat God een barmhartige Vader was die de gelovige de genade schenkt. Luther was niet de enige hervormer, maar wel de belangrijkste. Directe aanleiding was zijn bezorgdheid over de **aflaatpraktijk** en de daaruit volgende misbruiken. Aflaten lieten namelijk toe om tegen betaling de straffen voor begane zonden hier en in het hiernamaals af te kopen. Gelovigen kregen daardoor **verkeerde opvattingen over schuld en vergeving**. De dominicaan en aflaatprediker Johan Tetzel (c. 1465-1519) legde in zijn preken te Wittenberg bijvoorbeeld vooral de nadruk op het financiële aspect van de aflaat in plaats van op de geestelijke waarde ervan en de noodzaak aan persoonlijk berouw. De helft van de opbrengst van de aflaten ging immers naar de bouw van de Sint Pietersbasiliek in Rome terwijl de andere helft bestemd was voor de schatkist van de aartsbisschop van Maagdenburg en Mainz.

Maarten Luther
Bron: <http://bit.ly/2AoULnc>

Toen Luther als professor in de bijbeluitleg aan de jonge universiteit van Wittenberg zijn 95 stellingen neerschreef, had hij eigenlijk niet de bedoeling om te breken met de toenmalige kerkelijke traditie. Hij wilde eerder een **academisch dispuut** uitlokken over de aflatenhandel, de vrije wil en de genade. Zijn voornaamste bezorgdheid bestond er namelijk in de verantwoordelijke kerkelijke leiders te informeren over de misbruiken in het kerkelijke leven. Een hervorming drong zich op. Het feit dat Luther geen antwoord ontving van de bisschoppen die hij contacteerde, heeft zeker een rol gespeeld in de groeiende verwijdering tussen hem en Rome. Bovendien klaagden de bisschoppen hem in Rome aan voor de verkondiging van dwalingen. Naast zijn bezorgdheid over de aflaatpraktijk was Luther ook een vurige voorstander van **Bijbellezing in de volkstaal**. De Bijbel moest ook voor gewone mensen toegankelijk zijn. Hij beschouwde de Schrift immers als de enige noodzakelijke en voldoende bron voor de theologie en het leven. De Schrift was in zichzelf voldoende klaar en kon zichzelf uitleggen. Anders gezegd, Luther beschouwde de Schrift, en de Schrift alleen immers als

maatstaf voor kerk en geloof (*sola scriptura*). De traditie van de kerk – concilies en pausen inclusief – werd daarmee als norm voor geloof afgewezen. Hij zette zijn ideeën ook in de praktijk: zijn Duitse vertaling van het Nieuwe Testament verscheen in 1522. Deze editie betekende het begin van een reeks uitgaven van zijn Duitse Bijbelvertaling. De Lutherbijbel zou een belangrijke invloed in het Europa van de zestiende eeuw.

Meer over Luther?

- Op zoek naar meer achtergrond over Maarten Luther? Surf naar <https://luther.wursten.be/>.
- Voor een 'snelcursus Luther' kan je de crash course World History #218 over Luther en de protestantse Reformatie bekijken. Surf naar <https://bit.ly/2ZmNLTV>. Je kan de ondertitels aanpassen naar het Nederlands. Het filmpje duurt 15 minuten.

De 95 stellingen betekenden het symbolische begin van de Reformatie. Na enkele gefaalde gesprekken met kardinaal Thomas Cajetan (1468/9-1534) zette de verwijdering tussen Luther en de katholieke kerk zich voort. Dit leidde uiteindelijk in 1520 tot een bedreiging met de banvloek door paus Leo X in de bul *Exsurge Domine* als Luther zijn stellingen niet zou herroepen. Luther weigerde en een jaar later werd de banvloek effectief uitgesproken. Luther werd vogelvrij verklaard. Hij werd echter in bescherming genomen door enkele Duitse vorsten. De volgende jaren werd zijn kritiek op de katholieke kerk sterker en sterker. Bovendien zou hij zijn lot meer en meer met de Duitse vorsten gaan verbinden waardoor **een alliantie tussen de Duitse politiek en het protestantisme** ontstond. Luther kende in de hervorming van de kerk namelijk een grote rol toe aan de vorsten. De Lutherse kerken werden **landskerken**, onder leiding van de landsheer. In leer en organisatie ontwikkelden zij zich tot een zelfstandige kerk, naast en tegenover de kerk van Rome. Ieder staatskundig territorium kreeg zijn eigen lutherse kerkorganisatie. De vorsten hielden het algemeen toezicht op het kerkelijk leven en stelden functionarissen aan die moesten toezien op de naleving van de voorschriften. Bij Luthers dood in 1546 liep er bijgevolg niet enkel een religieuze breuk door West-Europa, maar ook een politieke. De band tussen de lutherse staatskerken en de landsheer werd pas in 1918 verbroken bij het aftreden van de laatste Duitse keizer.

Door deze gebeurtenissen ontstond er een dubbele verwijdering tussen het Noordelijke protestantse en het Zuidelijke katholieke Europa. Enerzijds was er een verwijdering op **geloofsvlak** op basis van wederzijdse misvattingen rond de kwesties van heiligenverering, de verhouding genade en vrije wil, sacramenten en Schriftgebruik. Pas tijdens het Concilie van Trente (1545-1563) zou er gehoor gegeven worden aan de roep naar hervorming die in Europa weerklonken had. Anderzijds ontstond er een **politieke tweespalt** tussen de Duitse vorsten die zich opwierpen als beschermheren van het protestantisme en de Spaanse katholieke vorsten. Dit leidde in de 17de eeuw tot de **godsdienstoorlogen** in Frankrijk, de Nederlanden en Duitsland. Deze werd pas in **1648** in de vrede van Westfalen afgerond. Een vrede die naast een nieuwe religieuze landkaart van Europa ook het idee van religieuze tolerantie voor het eerst introduceerde onder het adagium '*cujus regio, illius religio*' ('*in wiens land men woont, diens godsdienst zal men aanhangen*'). De spanningen tussen het protestantisme en het katholicisme zouden tot in de 20ste eeuw sterk behouden blijven. Het is pas na de Tweede Wereldoorlogen dat er tussen beide kerken werkelijke oecumenische toenadering zichtbaar werd.

Geloofsrichtingen in Europa anno 1600

Bron: <http://bit.ly/2zKYgBy>

3. Katholieke kerk en de vrijmetselarij

Naar weinig groeperingen of 'andersdenkenden' gaat er zoveel fascinatie uit als naar de vrijmetselarij. Bovendien komt de vrijmetselarij vaak in beeld als een antikerkelijke of antikatholieke beweging. Denk bijvoorbeeld aan de nieuwsberichten rond de rectorsverkiezingen aan de universiteit van Gent. Dit is deels te wijten aan de onduidelijkheid en het mysterie die er bestaan rond de vrijmetselarij. Een wederzijds begrip lijkt noodzakelijk om ook deze dialoog mogelijk te maken.

De vrijmetselarij is een typisch product van de Verlichting en het verlichtingsdenken. Centrale elementen in haar ontstaan waren het absolute geloof in de rede, ideeën van (godsdienst)vrijheid, het in vraag stellen van traditionele opvattingen en het ideaal van broederschap en tolerantie. De eerste groot-loge zou ontstaan zijn in Londen in 1717. Het was een samensmelting van vier kleinere loges van Engelse en Schotse metselaarsgilden. Deze metselaars hadden een hoogstaand beroep in de samenleving: zij bouwden kastelen, kathedralen en stadhuizen. Arbeiderswoningen werden van goedkoper materiaal vervaardigd. Bovendien beschikten zij daarbij over een kennis van meetkundige en technische bouwkunstgeheimen die zorgvuldig bewaard werden en binnen de gilde van meester op gezelschap op leerling doorgegeven werden. Slechts de meesters hadden toegang tot de bouwhut (in het Engels *lodge*, vandaar het woord loge). Het bewerken van een bepaalde soort zachte steen (*free stone*) was bijzonder moeilijk, en de metselaars daarvan, de *free stone masons*, stonden dan ook hoog in aanzien. De samentrekking van dit laatste Engelse woord zou

geleid hebben tot *freemasons*, of vrijmetselaars. Er bestaan nog andere hypothesen over de oorsprong van het woord, maar die lijken meer omstreden.

In de 17de en 18^e eeuw raakte met middeleeuwse model van leerling-gezel-meester op de achtergrond en werden langzaamaan ook niet-metselaars in de gilden opgenomen. Dat waren dan met name mensen uit de adel of cultureel en sociaal vooraanstaanden: kooplui, professoren en geestelijken. Er groeiden besloten gemeenschappen rond de verlichtingsidealen. Zij gaven voorrang aan de **rede**, maakten elke openbaring tot abstractie, distantieerden zich van elke vorm van geloof en erkenden **God als de grote bouwmeester** van het heelal. Verder benadrukten zij **verdraagzaamheid, broederlijkheid en oprechte goedheid**. De opvatting waarbij God werd voorgesteld als een grote bouwmeester had duidelijke banden met **het verlichte deïsme** waarin God optrad als de Grote Horlogemaker die de wereld geschapen had waardoor die later autonoom in werking bleef.

De vrijmetselarij verspreidde zich al snel over Europa. Al in 1740 werd er een eerste loge opgericht in België. De werkelijke bloei kwam er in de tweede helft van de 18e eeuw waarbij de vrijmetselarij zich nog sterker ging verbinden met de menselijke idealen van **eerlijkheid, deugdzaamheid en verdraagzaamheid** en zich ging verzetten **tegen elke vorm van dogmatisme, het vooropstellen en vasthouden aan dogma's**. Dogma werd gezien als fanatisme en fanatisme druiste in tegen de tolerante tijdsgeest.

De geheimzinnigheid van de vrijmetselarij en het anonieme lidmaatschap maakten haar al snel **verdacht**. Zeker in een tijd waarin het **vorstelijk absolutisme** haar hoogdagen beleefde. Vorstelijk absolutisme is een regeringsvorm waarbij de vorst over volledig regerende autoriteit beschikt. Hij is niet door wetten gebonden, noch is hij verantwoording verschuldigd. Denk bijvoorbeeld aan Lodewijk XIV, de Zonnekoning, in Frankrijk. Niet alleen de burgerlijke autoriteit, maar ook de katholieke kerk stelde zich wantrouwig op. In 1738 verscheen de bul **In eminenti** van Clemens XII die voor het eerst verwees naar de vrijmetselarij en lidmaatschap ervan veroordeelde op straffe van **excommunicatie**. Het gevaar lag volgens de paus vooral in de syncretistische en godsdiensttolerante houding van de loge. In de loges kwamen namelijk mannen van verschillende godsdiensten en levensopvattingen samen en dat zou kunnen leiden tot **religieuze onverschilligheid en ketterijen**.

Titelblad van *In Eminenti* (1738)

Bron: <https://bit.ly/3T8q6CD>

Niettemin kan de bul ook gezien worden als een poging om het lidmaatschap van priesters en religieuzen tot de loge te beperken. Zo telden bijna alle loges in Frankrijk oorspronkelijk priesters en/of religieuzen tot hun leden. Het was pas bij de stichting van de 'Grand Orient de France' in 1773 dat het **antiklerikale karakter** werd opgenomen. Tijdens de Franse Revolutie werd dit aspect meer en meer benadrukt. Tot in 19de en 20ste eeuw zou dit in publieke debatten rond bijvoorbeeld onderwijs tot uiting komen. Terzelfdertijd behield de Engelse loge steeds haar **oorspronkelijke openheid en deïstisch karakter**.

In België kan een weerspiegeling van deze **dubbelheid** opgemerkt worden. Het **Grootoosten van België** schrapte in de 19de eeuw elke verwijzing naar het deïsme en Bijbels werden uit de loges verbannen. Dit leidde tot de intrekking van haar erkenning door de Engelse Grootloge. Het Grootoosten zou vanaf dan ook een actief **antiklerikaal en antigodsdienstig programma** ondersteunen. Dit werd onder andere zichtbaar tijdens de schoolstrijd. In 1959 kwam het uiteindelijk tot een **splitsing** waarbij opnieuw een **Grootloge van België** werd opgericht. Na een nieuwe reeks afscheidingen werd uiteindelijk de Reguliere Grootloge van België opnieuw erkend door de Engelse Grootloge. Slechts 7,5 % van de Belgische vrijmetselarij is hiervan lid. Ondanks het decreet afgevaardigd door Joseph Ratzinger in 1983 dat stelt dat lidmaatschap bij de vrijmetselarij voor katholieken verboden is, zijn er

Grand Orient de Belgique
Bron: <https://bit.ly/49CvV0U>

toch initiatieven tot samenwerking en dialoog. Interessant genoeg spelen die zich vooral af tussen vertegenwoordigers van de vrijmetselarij en de katholieke kerk. Denk bijvoorbeeld aan de debatten tussen kardinalen Danneels en De Kesel met de grootmeester van het Belgische Grootoosten, Henri Bartholomeeusen, respectievelijk in 2008 en in 2016. De ideologische tweespalt lijkt daarentegen nog sterker door te werken in maatschappelijk-politieke debatten waarbij vertegenwoordigers zich op één van beide tradities beroepen.

4. Katholieke kerk en het jodendom

Een derde groep waar de katholieke kerk in haar geschiedenis mee geconfronteerd werd was het **jodendom**. Dat het christendom zelf uit het jodendom ontstaan was, maakte haar verhouding er niet makkelijker op. De weerspiegeling van deze oorspronkelijke verwijdering en scheiding in Schriftpassages en teksten van kerkvaders werden in de geschiedenis van het Christendom veelvuldig aangehaald om het jodendom te veroordelen. Eén van de duidelijkste voorbeelden hiervan is **het vroegere Goede-Vrijdaggebed**. Het Goede-Vrijdaggebed voor de Joden is een gebed dat in oorsprong teruggaat tot de zesde eeuw. In het gebed werd vroeger gebeden voor de ‘trouweloze joden’, zoals de versie uit 1948 ook laat zien⁷.

Missaal Tridentijnse Ritus 1948

Laten wij bidden voor de trouweloze Joden
Dat onze God en Heer de sluier van hun harten wegneemt
en dat ook zij erkennen
Jezus Christus, onze Heer

Almachtige, eeuwige God,
Zelfs de trouweloze Joden stoot gij niet weg
van Uw barmhartigheid

Verhoor onze gebeden die
wij voor de verblinding van dat volk tot U richten
opdat zij het licht van Uw waarheid,
dat Christus is,
mogen erkennen
en daardoor aan hun duisternis ontrukkt worden

Door Jezus Christus onze Heer. Amen

Na de Tweede Wereldoorlog lag het Goede Vrijdaggebed meteen onder vuur. In 1959 schrapte paus Johannes XXIII het woord ‘trouweloos’. Na het Tweede Vaticaans Concilie werd het gebed geheel geschrapt, om pas in 1970 in sterk afgezwakte vorm opnieuw te verschijnen.

Het Missaal van 1970

Laten wij ook bidden voor het Joodse volk,
dat door onze God en Heer het eerst is aangesproken
Dat Hij het groot maakt in liefde voor Zijn Heilige Naam,
in trouw aan zijn verbond.

⁷ Deze passage is ontleend aan: <https://kro-ncrv.nl/katholiek/encyclopedie/g/goede-vrijdagbede-voor-de-joden>.

Almachtige, eeuwige God,
Gij hebt Uw beloften toevertrouwd aan Abraham
en aan zijn volk.
Verhoor genadig de gebeden van Uw Kerk:

Dat het volk dat Gij het eerst hebt uitverkoren
tot de volheid van de verlossing komt.

Door Christus onze Heer. Amen.

Met het motu proprio *Summorum Pontificum* van 2007 stond paus Benedictus XVI het gebruik van de Tridentijnse ritus (dat is de vorm van de liturgie, zoals die voor het Tweede Vaticaans Concilie gebruikelijk was), toe als buitengewone vorm van de *lex orandi* van de Katholieke Kerk. Specifiek betekende dit dat het priesters was toegestaan om de Mis te lezen volgens het Missaal van 1962. Een probleem hierbij was dat daar – voor wat betreft de liturgie van Goede Vrijdag – nog steeds de bede tot bekering van de Joden in stond. Een en ander gaf aanleiding tot een aanpaste tekst, die in 2008 door de Congregatie voor de Goddelijke Eredienst werd opgesteld. Deze nieuwe bede werd door vertegenwoordigers van het Jodendom gezien als een achteruitgang ten opzicht van dat van 1970. In de versie van 2008 is weliswaar van de trouweloosheid geen sprake, niettemin roept het gebed op tot het verlichten van de harten van het Joodse Volk. Ook bidt men dat “zij Jezus Christus erkennen als redder van alle mensen”. Door verschillende Joodse instellingen werd de nieuwe formulering gezien als een stap terug.

Het herziene Goede Vrijdag gebed (2008)

Laten wij ook bidden voor het joodse volk,
dat onze God en Heer hun harten verlicht,
en zij Jezus Christus erkennen als redder
van alle mensen.

Almachtige eeuwige God,
U wilt dat alle mensen gered worden en
tot erkenning van de waarheid komen,

Verleen goedgunstig
dat – wanneer de volheid van de heidenen
in uw kerk binnengaat –
heel Israël gered wordt

Door... amen.

In de Middeleeuwen resulteerde dit gebed op Goede Vrijdag regelmatig in **pogroms** (georganiseerde aanvallen) op joodse wijken. In feite kwamen hier opnieuw politieke en religieuze motieven samen. Politiek werden de joden als bevolkingsgroep vaak getolereerd omwille van hun **economische rol**. Zij waren immers vaak diegenen die geld uitleenden tegen rente, wat aan katholieken niet werd toegestaan. Hun rijkdom wekte echter vaak afgunst. Bovendien hadden zij – mede door hun voorschriften m.b.t. wassen en voeding – in de 14de eeuw minder te lijden gehad onder de pest. Zij werden dus een makkelijk slachtoffer voor

volkswoede, dat zich kon beroepen op een rijke religieuze traditie waarin de joden – als de ‘godsmoordenaars’ die volgens een achterhaalde theologische visie Jezus gekruisigd en vermoord hadden – een veroordeeld volk waren. Dit werd ook duidelijk in de verering van miraculeuze hosties, zoals het Sacrament van Mirakel in Brussel. De **legendes** bevatten telkens dezelfde elementen: Joden ontvreemden geconsacreerde hosties en doorstaken ze – meestal op of rond Goede Vrijdag – met messen, waarop de hosties telkens miraculeus begonnen te bloeden. Jammer genoeg resulteerde het rondgaan van deze legendes, de verering van deze miraculeuze hosties en het Goede Vrijdaggebed telkens in een vervolgingen van de Joodse bevolkingsgroepen.

Deze religieuze motieven bleven tot ver in de 20ste eeuw doorwerken in de vervolging van het jodendom. Onder andere in het Derde Rijk werd er handig gebruik gemaakt van deze elementen uit het christendom om de jodenvervolging ideologisch te onderbouwen. Deze antisemitische aspecten van het christendom werkten echter niet enkel door in het Derde Rijk, maar ook bijvoorbeeld in Frankrijk (**Dreyfusaffaire**⁸) en België. De gruwelen van de holocaust – waarbij de vraag gesteld kan worden welke bijdrage dit aspect van de christelijke erfenis hierbinnen had – brachten echter uiteindelijk een **toenadering** tot stand tussen katholieken en joden. Dit leidde onder andere tot een positieve houding t.o.v. het jodendom in **Nostra Aetate**, de conciliaire verklaring over de niet-christelijke religies, en een verandering in het Goede Vrijdaggebed in 1970. Met deze ingrijpende wijziging was dus de bede dat het Joodse volk Christus zou erkennen, vervangen door de meer algemene hoop dat dit volk tot de volheid van de verlossing zou komen, in het midden latend hoe dit zou geschieden.

In het bijzonder het conciliair document *Nostra Aetate* heeft een onmiskenbaar belangrijke rol gespeeld in de veranderde verhouding tussen de kerk en het Joodse volk. *Nostra Aetate* erkent dat de relaties tussen de kerk en Israël zich gedurende tweeduizend jaar gekenmerkt hebben door onwetendheid, conflict en confrontatie. Het drukt de hoop uit dat de verhouding tussen Joden en christenen in de toekomst voorbij apologetiek kan evolueren in de richting van dialoog en ontmoeting. Daartoe bevestigt *Nostra Aetate* de sterke band tussen de kerk en het Joodse volk en worden christenen opgeroepen om het oude anti-judaïsme en antisemitisme af te wijzen.

Met de afkondiging van het kerkelijk document *Nostra Aetate*, tracht de kerk te breken met de exclusivistische substitutietheologie en de ‘leer van misprijzen’. De tekst erkent duidelijk de intrinsieke en blijvende betekenis van het Jodendom: ‘Joden blijven God dierbaar’, ook al wordt deze erkenning meteen gekwalificeerd: ‘omwille van de aartsvaders’. ‘De kerk’, aldus *Nostra Aetate*, ‘is niet vergeten, dat zij de openbaring van het Oude Testament heeft ontvangen door middel van dit volk waarmee God in zijn onuitspreklijke barmhartigheid het Oude Verbond heeft willen sluiten, en dat zij zich voedt aan de wortel van de edele olijf, waarop de takken van de wilde olijf, de heidenen, geënt zijn (Rom 11,17-24)’. Anders dan het exclusivistisch substitutiedenken vestigt *Nostra Aetate* de aandacht op de continuïteit tussen het jodendom en het christendom. Op die manier tracht dit document het ‘supersessionisme’ (of de vervangingstheologie) te overwinnen.

Men kan de betekenis en het belang van de afkondiging van het kerkelijk document *Nostra Aetate* in 1965 niet onderschatten. Terecht kan gesproken worden van een kantelmoment in de geschiedenis van de joods-christelijke relaties. Dit document heeft een ontzettend grote symbolische betekenis. Het luidt een nieuw tijdperk in voor de verhouding tussen kerk en Israël.

⁸ In de affaire Dreyfus werd de Frans-joodse legerofficier Alfred Dreyfus (1859-1935) beschuldigd van hoogverraad op grond van valse documentatie. Hij zou militaire geheimen verkocht hebben aan de Duitsers. Pas het optreden van een prominente tegenstem als die van de schrijver en voorvechter van de Franse laïcité Emile Zola maakte duidelijk dat een diepgewortelde afkeer van joden aan de grond lag van dit alles (K. Schelkens e.a., *Het katholicisme in Europa*, p. 295).

Ondanks de onmiskenbare symbolische betekenis van *Nostra Aetate*, toont een kritische lezing dat de tekst nog steeds enkele elementen bevat die refereren aan de 'substitutietheologie'. Zo spreekt de tekst van het heil van de kerk dat op mysterieuze wijze wordt 'vooraangebeeld door de uittocht van het uitverkoren volk uit het land van de slavernij', over 'Jeruzalem dat de tijd, waarin barmhartig op haar werd neergezien, niet erkend heeft', en over de kerk als 'het nieuwe volk van God'. In dit perspectief illustreert het document *Nostra Aetate* hoe de kerk tijdens het Tweede Vaticaans Concilie nog steeds worstelde met haar verhouding ten opzichte van het Joodse volk en vooral met haar eeuwenoude substitutief verstaan ervan⁹.

Niettemin blijft dit een **precair evenwicht**, zoals in 2008 duidelijk werd in de nieuwe versie van het Goede Vrijdaggebed in de context van de opheffing van de excommunicatie van de bisschoppen van het Priesterbroederschap Pius X.

⁹ M. Moyaert & D. Pollefeyt, 'De kerk en de Joden: Onoplosbare paradox of onvoltooid verhaal?', in *Tijdschrift voor Theologie* 48 (2008) 389-402, p. 390-391. Het integrale artikel is beschikbaar in de Google Drivemap. Het artikel gaat ook dieper in op kwestie rond het Goede-Vrijdaggebed.

Hoofdstuk 4. Kerk in beeld

De Kerk heeft kunst nodig, de wereld heeft schoonheid nodig – Paus Franciscus

De waardering voor de christelijke cultuur staat tegenwoordig overwegend los van het kerkgebonden belijdende geloof. ‘Christenen’ hebben de volkeren van Europa echter leren lezen en schrijven, leren bouwen en akkers bewerken. Ze hebben zeer verschillende maatschappijvormen en cultuuruitingen onder de vlag van eenzelfde geloof verenigd, en op die manier de **identiteit van Europa** grotendeels mee helpen bepalen. Christelijke cultuur betekent ook kathedralen en abdijen, iconen, de Vlaamse primitieven, het gregoriaans, de *Mattheuspassion*, een hele culturele christelijke identiteit waarvan we doordrenkt zijn. **Het christelijk geloof is echter niet primair een zaak van kunst en cultuur.** Formeel houdt het evangelie zich nooit met kunst bezig. Jezus noch de apostelen maakten er ooit een thema van, net zomin als het Oude Testament. Wie de waarde van christelijk geloven aan de maatstaf van kunst en cultuur zou meten, dreigt dan ook aan het eigenlijke voorwerp ervan voorbij te gaan. Christelijk geloven gaat over **goed nieuws**: omwille van Jezus Christus mogen wij geloven in een God van liefde en gerechtigheid, de God waarvan de Bijbelse traditie getuigt dat hij een verbond met de mens is aangegaan. De term ‘evangelie’ is niet voor niets afgeleid van het Griekse *euangelion*, wat ‘goede boodschap’ betekent. Christelijk geloven heeft dan ook te maken met het **steeds opnieuw vinden van die God in de tekenen** waarmee de gemeenschap van gelovigen, de Kerk, de aanwezigheid van de levende Heer viert: zijn woord beluisteren, zijn dood gedenken en Pasen vieren. Christelijk geloven heeft te maken met een fundamentele omkering van waarden, en daarom met het bouwen aan **een andere manier van leven**. Dat geloof, die hoop, die liefde, daar was het de christenen van bij het begin om te doen.

Kunst diende dus in de eerste plaats als **ondersteuning** van het geloof en had een **liturgische en cultische functionaliteit**. De meeste objecten waren **liturgische ornamenten**. Daarnaast was de aantrekkingskracht van de objecten ook bedoeld voor de mensen. De werken fungeerden als **middelaars en voorsprekers tussen de christen en God in twee richtingen**. De werken waren niet alleen als **spiegels** die men naar de Almachtige gericht hield opdat Hij zichzelf zou kunnen beschouwen in de pracht van zijn schepping. Die spiegels zouden ook een afstraling van het goddelijke naar de gelovige weerkaatsen.

Dit hoofdstuk bekijkt hoe de Kerk ‘in beeld’ evolueerde. De katholieke kerk heeft zich in haar geschiedenis op onnavolgbare wijze verbonden met allerlei kunstvormen. Bij wijze van inleiding is er een kort overzicht over christelijke, religieuze kunst doorheen de geschiedenis (1). Vervolgens besteden we aandacht aan de Renaissance (2), de Beeldenstrijd ten tijde van de Reformatie (3), de band tussen kerk en architectuur (5) en tot slot het neothomisme en het modernisme (6). Het hoofdstuk sluit af met enkele reflecties van Johannes-Paulus II en Franciscus over kunst en de katholieke kerk vandaag (7). Het mag duidelijk zijn dat er in 2000 jaar Christendom steeds nauwe verbanden bestaan hebben tussen theologische en kerkelijke ontwikkelingen en culturele expressies. Vaak liepen ontwikkelingslijnen samen, maar evengoed was er wederzijdse beïnvloeding.

1. Religieuze kunst doorheen de geschiedenis¹⁰

Kunst was **bij de eerste christenen geen expliciet thema van reflectie** en nooit een (primair) doel op zich. Het was vooral een manier om zich **verbonden** te voelen met andere christenen doorheen een **beeldtaal** die tot uiting kwam in **symbolen**, bijvoorbeeld muurschilderingen en fresco’s in grafkelders en begraafplaatsen. Schoonheid was dus een **middel** om gelovigen te helpen. Na het Edict van Milaan (313) konden christenen hun godsdienst vrij en publiekelijk konden beleven. In deze nieuwe context ging ook de christelijke, religieuze kunst zich verder ontwikkelen en uitbreiden. Aan de hand van (kerk)architectuur, muziek, schilder- en

¹⁰ Dit overzicht is gebaseerd op <https://www.kuleuven.be/thomas/page/religieuze-kunst-vroeger-en-nu/>.

beeldhouwkunst werd het christelijk geloof verbeeld en geuit door gelovigen. Kunst was op die manier ook van belang als een vorm van **geloofsonderricht (catechese) voor christenen**.

In de 8ste eeuw ontstond een hevige strijd en controverse met voor- en tegenstanders over **de verering van iconen**. Theologen, intellectuelen, wereldlijke en religieuze heersers voerden hevige debatten over de vraag of figuratieve beelden geoorloofd zijn of niet. Het afbeelden van Christus was voor iconoclasten onmogelijk. De **'iconoclasmestrijd'** werd uiteindelijk beslecht op het Tweede Concilie van Nicea (787) in het voordeel van de iconofielen.

De periode van de **Renaissance** werd gekenmerkt door een **artistieke bloei**. Denk daarbij aan schilders als de gebroeders Van Eyck, Hieronymus Bosch... Kunst werd ook gemaakt voor religieuze gebouwen, denk aan de plafondschilderingen van Michelangelo in de Sixtijnse Kapel of Het Laatste Avondmaal van Leonardo da Vinci (een fresco in het *Santa Maria delle Grazie* klooster te Milaan). Centraal in de Renaissance stond de **herontdekking en 'wedergeboorte' van de klassieke oudheid**. Daarnaast kwam er meer aandacht voor de **mens** als individu en uniek wezen. Mede door de **boekdrukkunst** was het mogelijk om de ideeën van de Renaissance verder te verspreiden. Er kwam ook meer aandacht voor menselijke emoties en realistische beelden. Het veranderd wereldbeeld en een veranderd mensbeeld zorgden voor een groeiend individualisme en focus op het aardse leven.

Ten tijde van de **Reformatie** kwam ook in de 16de eeuw de controverse rond **de verering van iconen en beelden** opnieuw naar de voorgrond in de strijd tussen protestantisme en katholicisme. Deze iconoclasmestrijd is beter bekend als de **'beeldenstorm'**. Talloze muurschilderingen, schilderijen, beelden... worden vernield in katholieke kerken, kloosters, abdijen en kapellen bij de opkomst van het protestantisme. De beeldenstorm had ook een invloed op de ontwikkeling van de kunst. Als een soort van tegenreactie tijdens de **contrareformatie** besloot het Vaticaan om ook door middel van kunst een antwoord te geven aan protestantse stromingen. Zo kreeg de stijl van de **barok** bij het begin van de zeventiende eeuw een centrale plaats binnen de kunst. Mede door het verlies van oudere kunstwerken in de beeldenstorm, was er nood aan **een nieuwe beeldtaal** en kwam er **een revival van religieuze kunst**. Typerend voor de barok is een terugkeer naar meer **realisme** met dramatische lichteffecten en andere theatrale effecten. Dat was niet alleen om de toeschouwer emotioneel te raken, maar ook om de toeschouwer te overtuigen van de katholieke boodschap en de Katholieke Kerk. Bekende kunstenaars uit deze periode zijn onder andere Peter Paul Rubens, Rembrandt van Rijn en Caravaggio.

De Kerk en het christelijk geloof was eeuwenlang het vertrekpunt van kunstenaars. Kunst werd geproduceerd in opdracht van kerkelijke overheden en was geïnspireerd op het christelijk geloof. Toch groeide, vooral na de Franse Revolutie, kunst en Kerk steeds verder uit elkaar. Kunst kwam in een stroomversnelling van een meer artistieke vrijheid en vernieuwing. Doorheen de **(vroeg)moderne tijd** ging kunst zich steeds verder ontwikkelen en uitbreiden, en ook meer en meer niet-religieuze thematieken verbeelden. Kunstenaars werkten ook voor andere opdrachtgevers dan kerkelijke instellingen, of werkten onafhankelijk als kunstenaar. Traditionele thema's en religieuze thematieken werden daarbij ook vaak als tegenkanting opzettelijk uit de weg gegaan. Dit vertaalde zich in een bloei van verschillende kunststijlen doorheen de 18de, 19de en 20ste eeuw. Denk bijvoorbeeld aan de romantiek, realisme, impressionisme, symbolisme, art nouveau, expressionisme, futurisme, kubisme, surrealisme, abstracte kunst, enzovoort. De tweede helft van de 20ste eeuw werd zelfs gekenmerkt door een duidelijk wegkeren van religieuze en kerkelijke kunstwerken. Religieuze kunst werd zelfs ervaren als een **taboe** in de kunstwereld.

Is er **vandaag** nog steeds zo'n radicale afkeer van religieuze kunst? Religieuze inspiratie, sacrale thematieken en spiritualiteit zijn niet meer taboe. Kunstenaars begeven zich opnieuw op het terrein van een **meer sacrale en spirituele kunst**. Ondanks de verwachting en de idee van godsdienstsociologen in de 20ste eeuw is het een achterhaald idee dat religie steeds meer zal verdwijnen in een geseculariseerde maatschappij. Religie manifesteert zich vandaag in **andere gedaanten**. Religie en geloof transformeren. De brede samenleving wordt ook vandaag de dag gekenmerkt door een verlangen naar zingeving en

spiritualiteit. Religieuze kunst, christelijke inspiratie en spiritualiteit worden opnieuw ontdekt door verschillende kunstenaars. Het is geen religieuze kunst als kerkelijke dienstbaarheid of geloofsonderricht, maar **een zoektocht naar de eigen geloofsexpressie binnen een vernieuwde beeldtaal van de christelijke boodschap**.

"Kunstenaars aanvaarden vandaag de uitdaging om binnen een open dialoog een nieuwe artistieke beeldtaal te creëren voor de boodschap van het christendom. Het is een constante in het christendom: bewaren door vernieuwen." – Mark Delrue

2. *Renaissance* of 'de mondige mens in het middelpunt'

Langs verschillende wegen werden voor de christelijke samenleving van Europa aan het einde van de middeleeuwen de bronnen van de **oude Griekse en Romeinse beschaving** opnieuw ontsloten. De inspiratie voor deze wedergeboorte of *Renaissance* van de Grieks-Romeinse cultuur was veelvuldig geweest: Via het werk van Joodse en Arabische filosofen was het werk van Aristoteles en andere Griekse filosofen terug tot in het christendom geraakt. De kruistochten hadden de ogen opnieuw geopend voor de rijkdommen van de oosterse Byzantijnse cultuur. Bovendien zorgde de val van Constantinopel in 1453 tot een instroom van geleerden uit Byzantium in Italië en andere westerse landen. In Rome werd het *Forum Romanum* weer opgegraven en begon men Griekse en Romeinse oudheden te verzamelen. De Europese cultuur begon haar wortels te (her)ontdekken. Deze herleving van de Grieks-Romeinse cultuur bracht vooral een **nieuwe waardering voor schoonheid en het aardse** terug. De mens kwam daarbij opnieuw in het **middelpunt** te staan: tegenover ascese kwam esthetiek. Dit maakte ook dat kunstenaars zichzelf meer en meer gingen beschouwen als scheppers van kunst. Zij lieten zich daarbij door de voorbeelden van de Oudheid inspireren. In Italië ging de ontwikkeling van deze kunstvorm nauw samen met de politieke en de pauselijke macht. Kunstenaars als Leonardo da Vinci, Michelangelo en Rafael genoten de bescherming van de vooraanstaande Romeinse families, zoals de Medici's of de Borgia's. Uit hun midden kwamen eveneens de Renaissance pausen die het gelaat van de kerk in deze periode sterk zouden bepalen: Sixtus IV startte de bouw van de Sixtijnse kapel en Julius II gaf de opdracht voor de nieuwbouw van de Sint Pieter. Deze kunstwerken verwezen niet meer zonder meer naar het hemelse Jeruzalem, maar toonden zich vaak als wereldse paleizen, feestelijke gebouwen met op de voorgevel de naam van hun oprichter. De individuele persoon kwam veel meer op de voorgrond te staan.

Dit alles leidde tot een herleving, een **renaissance** of wedergeboorte van de antieke Grieks-Romeinse cultuur. De mens kwam opnieuw centraal te staan. Hij hoefde zichzelf en de wereld niet langer te verachten omwille van de eeuwigheid en werd zich opnieuw bewust van zijn vermogens. Op bijna alle terreinen van kunst en cultuur ontplooiden zich een nieuwe scheppingsdrang, waarbij kunstenaars zich lieten inspireren door voorbeelden uit de oudheid. De kunsten herleefden vooral in het zuiden van Europa. In het noorden beleefden voornamelijk kennis en wetenschap een bloei. Men duidt die wetenschappelijke herleving doorgaans aan met het woord **humanisme**, afgeleid van het Latijnse bijvoeglijke naamwoord *humanus* ('menselijk'). Het humanisme kwam tot bloei aan de universiteiten en stadsscholen in het Duitse Rijk en in de Nederlanden. Het kon spoedig de vruchten plukken van de uitvinding van de boekdrukkunst (c. 1450) waardoor boeken en ideeën snel en op grote schaal verspreid konden worden. De humanistische geleerden bleven zich verbonden weten met de kerk en het christelijk geloof.

De belangrijkste vertegenwoordiger van het Noordelijk Humanisme (ook wel Bijbels Humanisme genoemd) was **Desiderius Erasmus** (1469-1536). Hij ontving zijn eerste vorming aan de stadsschool van Deventer, waar hij ook met de broeders en zusters van het gemene leven in contact kwam. Hij werd vervolgens monnik in een klooster van de reguliere kanunniken in Gouda, maar het kloosterleven viel hem al spoedig te zwaar. Als secretaris van de bisschop van Kamerijk en als student in Parijs ontdekte hij de vrijheid van het geleerdenleven. Erasmus werd al spoedig een wereldburger, die bijna alle landen van Europa door reisde en zich daar thuis voelde waar goede boeken en vernieuwende ideeën aanwezig waren. In Engeland

raakte hij bevriend met de humanisten Thomas More en John Fisher, in Leuven stichtte hij een college waar de studie van de drie gewijde talen Hebreeuws, Grieks en Latijn beoefend werd. In Bazel en Freiburg legde hij zich toe op de uitgave van geschriften van de kerkvaders.

Erasmus stond kritisch tegenover de hang naar uiterlijkheid in de geloofsbeleving en tegenover de levensstijl van prelaten en bedelmonniken. Hij bepleitte een terugkeer naar de bronnen van het geloof en de kerkelijke traditie: de Bijbel en de kerkvaders. In plaats van relieken van heiligen te vereren, moesten gelovigen hun boeken en de Bijbel lezen. Erasmus' voorliefde voor de oude talen stond in dienst van een betere kennis van die bronnen en daarmee dus van een vernieuwing van de theologie. Hij verzorgde in 1516 met zijn *Novum Instrumentum* voor de eerste kritische uitgave van het de Griekse tekst van het Nieuwe Testament met een daarop gebaseerde Latijnse vertaling. Zo lag de bron van het christelijk geloof weer in haar oorspronkelijke vorm open. Ook van verschillende geschriften van kerkvaders verzorgde Erasmus op grond van zorgvuldige studie van de handschriften nieuwe, verantwoorde uitgaven. Hij koesterde de hoop dat door lezing van deze bronnen een eind gemaakt zou worden aan vele wantoestanden in kerk en samenleving. Hij droomde van een **herbronning van de christelijke traditie**, niet van een breuk met die traditie. Toen die breuk zich door het optreden van Luther en anderen toch dreigde te gaan voltrekken, meende Erasmus, met alle sympathie voor hun hervormingsverlangen, zich toch van de reformatoren te moeten distantiëren. Hij wilde niet breken met de kerk van Rome, hoewel hij haar vele gebreken wellicht scherper zag dan wie dan ook. Maar dat Erasmus, door de weg naar de bronnen van het christelijk geloof te wijzen, de weg plaveide voor de Reformatie, werd ook later door Luther erkend.

Desiderius Erasmus
Bron: <http://bit.ly/2A0jorK>

3. Beeldenstrijd (bis)

De joodse cultuur waaruit de christelijke verkondiging is ontstaan, leefde **beeldloos**. Het niet-afbeelden van God was en is een van de sterkste uitdrukkingen van eerbied voor zijn transcendente majesteit. God is met niets te vergelijken. Het **beeldverbod** in de Bijbel drukt uit dat niets in de gehele schepping een goddelijke dimensie bezit. Beelden voeden immers altijd het risico dat men goddelijke eer zou toekennen aan iets dat geschapen is. Dat betekent niets minder dan afgoderij. Als men iets wil begrijpen van de steeds terugkerende strijd rond beelden in de geschiedenis van het christendom is het belangrijk om dit alles te beseffen.

In het oostelijke christendom heeft gedurende de achtste en negende eeuw een felle strijd gewoed tussen de **'iconofielen'** of **'iconodoulen'** (beeldenvereerders) en de **'iconoclasten'** (beeldenvernietigers). In de achtste eeuw, tijdens conflicten met de moslims die beelden afwezen, steeg het aantal christenen dat beeldverering afwees, vooral op basis van het beeldverbod uit Ex 20,4:

U zult geen beelden maken, geen afbeelding van enig wezen boven in de hemel, beneden op de aarde of in de wateren onder de aarde.

De voorstanders van de **iconenverering** meenden echt dat het beeldverbod na de menswording van de Heer niet meer van kracht kon zijn. God had immers een zichtbare gestalte aangenomen in Jezus Christus en daarmee was Jezus het beeld van God, de icoon bij uitstek. De discussies escaleerden en de Byzantijnse keizer Leo III (keizer van 717 tot 741) ging in 726 over tot de afkondiging van het verbod op de vervaardiging en het gebruik van iconen in de kerk. Dat was meteen de start van een meer dan honderd jaar durende **beeldenstrijd** (726-843). Patriarchen en concilies probeerden herhaaldelijk de strijd te beslechten, maar waren lang niet altijd opgewassen tegen de opgezweepte emoties. Zij waren ook niet eenstemmig in hun oordelen. Tijdens de heerschappij van Constantijn V (keizer van 741 tot 775), de zoon van Leo III, werd de iconoclastische

positie in 754 ondersteund door een concilie in Hieria (het huidige Fenerbahçe in Turkije). Elke verering van beelden werd als afgoderij veroordeeld. Het gevolg daarvan was een systematische vernieling van figuratieve fresco's, muurschilderingen en iconen in Byzantium, en de excommunicatie van voorstanders van beelden, zoals Johannes van Damascus (676-749). Deze laatste redeneerde dat God niet mag worden afgebeeld (wel in symbolen), maar aangezien de Zoon van God mens is geworden, zijn iconen van hem wel toelaatbaar, evenals van de Moeder van God en de heiligen, in wie de heilige Geest werkzaam was en is.

Ook de **beeldenstorm** tijdens de Reformatie in het westen vond zijn oorsprong in het Bijbelse beeldenverbod. De beeldenstorm begon in **1566** in Vlaanderen. De aanhangers van het protestantisme hadden geen eigen kerkgebouwen. Daarom hielden ze bijeenkomsten in de open lucht, de zogenoemde hagepreken. Er kwamen daar al snel duizenden mensen op af. Rondtrekkende predikanten riepen gelovigen op om hun bestaan in te richten volgens de Bijbel. Daarin stond dat de mens sober moet leven, en dat hij geen beelden mocht maken van God of van mensen. Katholieken zondigden tegen die regels. Hun rijkversierde kerken stonden vol met beelden.

Op 10 augustus 1566 sloeg bij het Zuid-Vlaamse **Steenvoorde** de vlam in de pan. Een groep protestanten bestormde na een hagepreek een klooster en richtte vernielingen aan: beelden van heiligen werden van de muur getrokken, glas-inloodramen ingegooid, het kerkzilver geplunderd en boeken vernietigd. Fanatieke protestanten zagen de beeldenstorm als zuivering: protserige kerken vol beelden van 'afgoden' werden geschikt gemaakt voor sobere kerkdiensten waarin Bijbellezing en Bijbeluitleg centraal staan.

Vanuit het zuidwesten verspreidde de beeldenstorm zich over de Nederlanden, tot aan Leeuwarden en Groningen toe. In sommige steden, zoals Antwerpen, ging het er gewelddadig aan toe, en vernielden de bestormers veel kerken en kloosters. Op andere plaatsen verliep de storm beheerst. Daar wilden protestanten kerken vooral geschikt maken voor hun eigen gebeden en kregen katholieken de kans hun schatten in veiligheid te brengen.

Het was de mannen en vrouwen die een ravage aanrichtten in de katholieke kerken niet alleen om het geloof te doen was. De onvrede had vele voedingsbodems. In de jaren vijftig en zestig van de 16de eeuw maakten de Lage Landen economisch een moeilijke tijd door. Er was politieke instabiliteit. Bovendien was er in de zware winter van 1564-1565 een grote misoogst geweest waardoor brood een enorm kostbaar goed werd en er op grote schaal honger was. Wel is het een feit dat de beeldenstormers vaak werden aangevoerd door predikanten. Protestantse kerkenraden betaalden in sommige gevallen zelfs voor de 'diensten' van de vernielers.

Vernieling van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in Antwerpen (20 aug 1566).

Bron: <https://bit.ly/43lam2B>.

Bron: <https://bit.ly/3lzJL8G>.

4. Kerk en architectuur

Het woord '**kerk**' wordt gebruikt om de gehele christenheid mee aan te duiden, maar ook voor individuele geloofsgemeenschappen of denominaties. De term wordt verder gebruikt om de **plaats** aan te duiden waar God zich op aarde ophoudt en waar christenen komen voor persoonlijk gebed of een openbare eredienst. Deze functies zijn in vele talen terug te vinden in de naam van deze ruimte – *kerk, church, Kirche, église, iglesia*. Deze woorden zijn ofwel afgeleid van het Griekse *kuriakos (domos)*, 'huis van de heren', ofwel van het Griekse *ekklesia*, 'verzameling'. Doorheen de geschiedenis zien we dat de ontwikkeling en uitbouw van de kerk als instituut vaak samenging met veranderingen op architecturaal vlak. De grote verscheidenheid aan christelijke denominaties of groepen wordt weerspiegeld in de enorme variëteit in architectuur en inrichting.

Tijdens de eerste jaren van het christendom, de periode van de Romeinse vervolgingen, was er nog geen sprake van aparte kerkgebouwen: christenen kwamen voor hun diensten bijeen in de huizen van particulieren ('**huiskerken**') en ze verzamelden zich heimelijk in ondergrondse catacomben om hun doden te begraven. Het oudste tot dusverre bekende **kerkgebouw** is gevonden bij een opgraving van de Romeinse legerplaats *Dura-Europos* aan de rivier de Eufraat in het tegenwoordige Syrië. Deze huiskerk werd gedateerd in 231 na Christus.

Toen er in de vierde eeuw na Christus een einde kwam aan de vervolgingen werd het voor christenen mogelijk om openlijk bijeen te komen. Door de keizerlijke steun kon de christelijke cultus immers publiek worden. Onder Constantijn de Grote werden zelfs heidense tempels afgebroken of voor christelijk gebruik geschikt gemaakt en er werden magnifieke nieuwe kerken gebouwd, vaak net zozeer ter ere van de wereldse als van de hemelse vorst. Vele kerken herbergden het gebeente van een heilige of andere **relikwieën of relieken**, zoals hun kledingstukken of voorwerpen die met hen in aanraking waren geweest, waardoor het vroegchristelijke landschap tot een netwerk van **bedevaartsplaatsen** werd gesmeed. Vanaf de vierde eeuw ontstond een ware handel in die overblijfselen van martelaren. Hun relieken werden met eerbied bewaard; er werden reliekhouders voor vervaardigd en zelfs speciale kerken voor gebouwd.

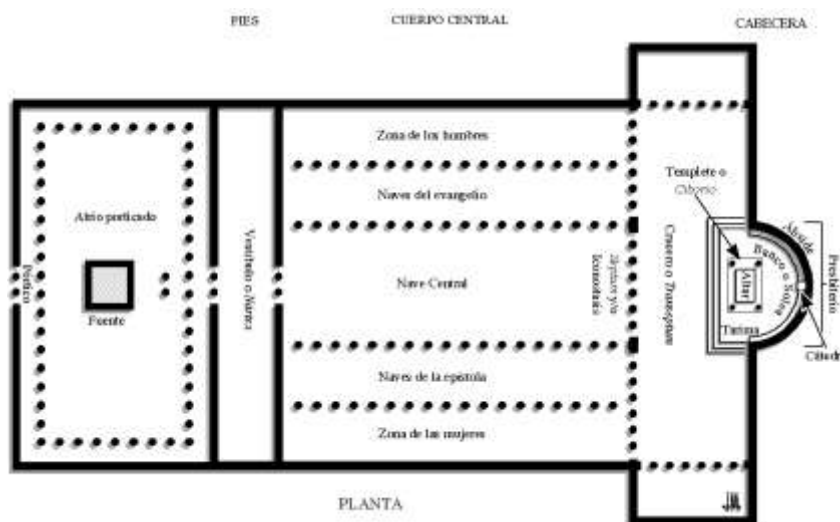
Bron: <https://bit.ly/3Pp2asx>.

De eerste kerken in het westen die als christelijke kerk gebouwd werden, waren in de stijl van de **basilica** (Latijn, van het Griekse *basilike*, 'koninklijk'). De *basilica* was het belangrijkste rechthoekige openbare gebouw in iedere Romeinse stad dat dienst deed als vergaderruimte, handelsbeurs en gerechtsgedouw. De lengteas, van de hoofdingang tot aan het koor, domineert het gebouw. Aan weerszijden daarvan waren er twee lagere ruimten, de zijschepen, die door zuilengalerijen van het middenschip afgesneden waren. Een plat houten dak sloot de ruimte af. Het licht viel binnen door smalle vensters. In de achtermuur bevond zich een uitbouw in de vorm van een halve cirkel: de **apsis**. In deze uitbouw, die in de kerken doorgaans met mozaïeken werd versierd, stond de zetel van de bisschop en de priesters. Op het koor, tussen de apsis en het middenschip, werd het **altaar** geplaatst voor de viering van de eucharistie. De bisschop ging in de eerste eeuwen in die viering voor met het gelaat naar het volk. In de muur tegenover de apsis was de ingang van de kerk, met daarvoor soms nog een zuilenhal of atrium.

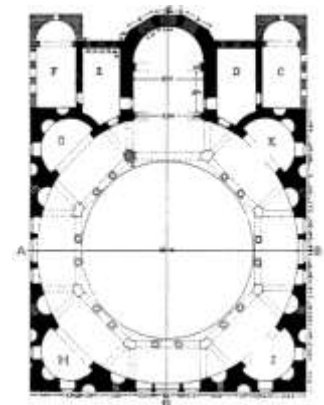
Al vanaf de vierde eeuw namen christenen de gewoonte aan hun kerken zo te bouwen dat de apsis naar het **oosten** gekeerd was. Dat had namelijk tot gevolg dat de vierende gemeenschap in de kerk ook naar het oosten keek. Zoals de zon in het oosten opkomt, zo verwachtte men ook vanuit het oosten de wederkomst van Christus, de zon der gerechtigheid. Tegen de vijfde eeuw had elke grotere stad in de christelijke wereld tenminste één kerk in basilica-stijl. Zo'n kerk bood de groeiende gemeenten voldoende ruimte. Uit de basilicale vorm zouden zich later de grondplannen van de romaanse en gotische kerken ontwikkelen.

In de vroege middeleeuwen ontstond een ander type kerk, de **kruiskerk**, zo genoemd omdat de basis de vorm van een kruis heeft, met aan weerszijden twee uitbouwen, de transepten of dwarsbeuken, die loodrecht op het schip, de lange hoofdas van de kerk staan. Oosters-orthodoxe kerken echter, zowel oude als nieuwe, zijn doorgaans gebouwd op een vierkante basis en hebben meestal een aantal koepels. De **koepelvorm** werd gebruikt om de gemeenschapsidee van de christelijke cultus te realiseren. De koepel deed immers denken aan het hemelgewelf en leende zich dus uitstekend voor de idee van een 'verbinding van hemel en aarde' in de liturgie. Het bekendste voorbeeld van een christelijke koepelkerk werd onder keizer Justinianus in Constantinopel gebouwd: de kerk van de heilige wijsheid of *Hagia Sophia* (nu *Aya Sofia*).

De **Romaanse bouwstijl** beheerste de (kerk)architectuur in Europa in de periode 1050-1200 en herinnert aan de bouwstijl van het antieke Rome. De opvallendste kenmerken waren kleine, halfronde boogramen en boogvormige timpanen boven ramen en deuren - vandaar de bijnaam '**rondbogenstijl**'.

Groundplan van de Oude Sint-Pietersbasiliek
Bron: <http://bit.ly/2cbc7Vl>

Octogonaal kerkplan van de kathedraal van Bosra, Syrië
Bron: <http://bit.ly/2cF5sHo>

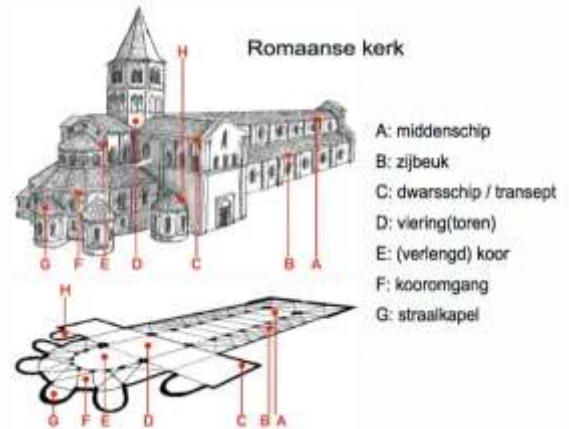
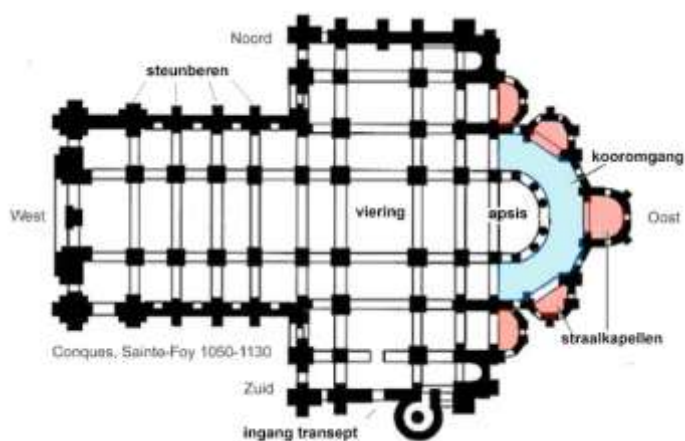
Andere kenmerken van de romaanse bouwstijl waren dikke, zware muren en korte, brede torens. De toren van het kerkje van Wintershoven (Kortesseem) is een voorbeeld van Romaanse bouwstijl.

Aanvankelijk hadden de kerken een vlakke, houten zoldering. Deze was soms beschilderd met bijbelse taferelen. Geleidelijk aan ging men over naar overwelfing in steen en paste men het **tongewelf** toe. Het tongewelf drukt ook met zijwaarts kracht. Daarom werd de muur aan de buitenzijde nog extra verstevigd met steunberen. Om het tongewelf te verstevigen werden ribben aangebracht. Op de viering ontstond dan het **kruisgewelf** of een **koepelgewelf**. Onder de viering bevond zich een **crypte** waar relieken van heiligen bewaard konden worden. Er was in die periode immers een toegenomen verering van heiligen.

De plattegrond van de Romaanse kerk is een uitbreiding van de vroegchristelijke basiliek. De apsis werd tot een rond koor uitgebouwd waar de priesters zetelden. De liturgie was bovendien uitgebreider geworden waardoor het noodzakelijk was geweest om bij het altaar naar de zijanten uit te breiden: de oorsprong van het dwarsschip. Men ging niet enkel naar opzij uitbreiden, maar ook in de diepte. Tot slot was er in deze kerken nog geen ruimte voor losse beelden, waardoor ze een sobere indruk bleven geven.

Het kerkje van Wintershoven
Bron: <https://bit.ly/3VefRyh>

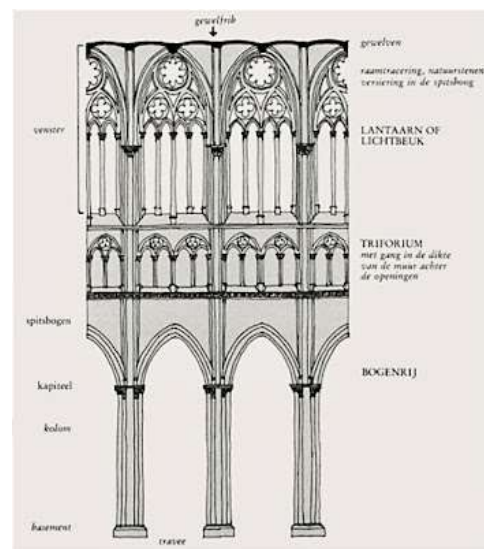
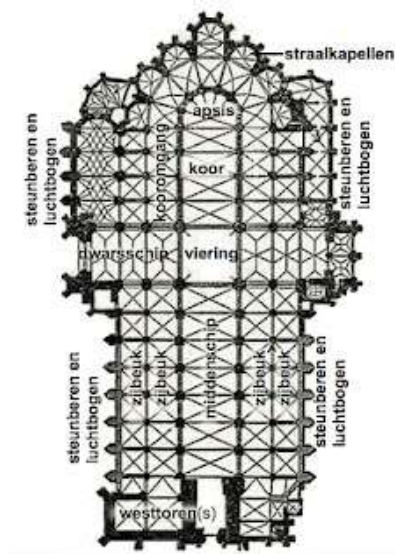

Bron: <https://bit.ly/3TG2GVO>.

Vanaf de 12de eeuw tot ongeveer 1500 was de **gotische bouwstijl** de belangrijke bouwstijl. De bouw van een Romaanse kerk werd uitgevoerd door lijfeigenen en ondergeschikten omdat alleen de kloosterorden in die tijd in staat waren om zo'n gecompliceerd project uit te voeren. Door de ontwikkeling van de geldeconomie kon de bouw van kerken voortaan uitgevoerd worden door **vrije arbeidskrachten**. **Gespecialiseerde bouwloges** trokken nu van stad naar stad. Met een bouwloge of bouwloods wordt de werkplaats (bij de kathedraal in aanbouw) bedoeld, maar ook de gemeenschap van bouwers die samenwerkten. De toenemende complexiteit van het bouwproces maakte in de 11de en 12de eeuw dat het bouwen uitgroeide tot **ingenieurskunst** en een intensieve scholing van de bouwmeester en zijn medewerkers vergde.

De gotische bouwkunst liet toe om **lichter en vooral hoger te bouwen** waardoor de kerken ranker en hoger werden. Dat was het gevolg van vernieuwing in de bouwtechniek. Door de kruistochten was de meetkundige kennis van de Arabieren namelijk tot in Europa gebracht. Deze nieuwe techniek verdeelde de muur in dragende en minder dragende muurdelen. Terwijl de romaanse gewelfbouw nog dikke, stevige muren vereiste om het gewicht van de gewelven te dragen en de zijwaartse druk op te vangen, pasten de gotische bouwmeesters nieuwe mogelijkheden toe om de druk van het gewelf naar bepaalde punten te leiden. De eerste vinding was de **spitsboog** die de druk gericht verticaal afvoer. Bovendien bleek de spitsboog de verticaliteit te accentueren waardoor het gebouw optisch een hogere indruk gaf. Als tweede verbetering werden de tonggewelven vervangen door **kruisgewelven** die minder druk op de muren uitoefenden. Hierdoor kon men ook in de vergrote vensters glasramen inbrengen. Ten derde werden de zware romaanse muren vervangen door **steunberen en luchtbogen**. Een andere verbetering was **de prefabricage van bouwelementen**. In plaats van deze (zoals voorheen) uit één stuk te vervaardigen, werden steenblokken opgesplitst in makkelijker te hanteren en te vervoeren onderdelen, hetgeen een aanzienlijke besparing aan kosten en bouwtijd opleverde.

Zoals de liturgie meer en meer een voorafspiegeling werd van het hemelse eredienst, werden ook de gotische kathedralen een beeld van het hemelse Jeruzalem. Daarnaast vervulden deze kathedralen ook een **educatieve functie**: de kerkelijke kunst die men er in terugvond (glasschilderkunst, beeldhouwkunst, schilderkunst, boekverluchtungskunst en edelsmeedkunst) vertelden allemaal de heilsgeschiedenis aan wie niet kon lezen. Voorbeelden van gotische kathedralen zijn o.a. die van Antwerpen, Chartres, Amiens, Laon, Beauvais, Soissons en Reims.

Bron: <https://bit.ly/3v4IJj5>.

5. Neothomisme en modernisme

Niet alleen de cultuur heeft het christendom de afgelopen 1000 jaar beïnvloed. Ook het omgekeerde was mogelijk. Dat zien we bijvoorbeeld in de verhouding in de 20ste eeuw tussen de theologische stroming van het neothomisme en enkele kunststromingen, met in het bijzonder het modernisme.

Het **neothomisme** was op het einde van de negentiende eeuw ontstaan en werd sterk gepromoot door paus Leo XIII (1878-1903). Het was in feite een **terugkeer naar de middeleeuwse theologie**, de scholastiek, die haar hoogtepunt vond in het werk van de theoloog Thomas van Aquino (1225-1274). Deze middeleeuwse theoloog had in zijn geschrift de *Summa Theologiae* enerzijds een specifieke **methode** aangereikt en anderzijds een mogelijke **synthese** geboden waarmee de gehele werkelijkheid verklaard kon worden op basis van elementen van de openbaring en de kerkelijke traditie. In de 19de eeuw, een periode waarin de kerk veel

tegenstand te verduren kreeg van nieuwe (politieke) denkstromingen, leek deze methode de beste manier om een christelijk antwoord te bieden en opnieuw een **eenduidig christelijk wereldbeeld** te presenteren. Zodra de gehele werkelijkheid begrepen zou zijn, zou men ook in staat zijn om ze opnieuw naar een christelijk ideaal op te bouwen. Eén van de basisblokken in deze opbouw was de overtuiging dat God gelijk was aan de absolute waarheid, de absolute goedheid en de absolute schoonheid. Omdat de gehele werkelijkheid op God gericht moest zijn, probeerden neothomisten **de absolute waarheid** te vatten, **een absolute goedheid** in de samenleving te installeren en spraken zij tenslotte de kunst aan om **de absolute schoonheid** te realiseren.

Opmerkelijk genoeg voelden vele intellectuelen en kunstenaars zich aangetrokken tot het neothomisme. In Frankrijk lieten velen zich inspireren door het werk van de Franse filosoof en neothomist **Jacques Maritain** (1882-1973). Onder invloed van datzelfde neothomisme had hij zich tot het katholicisme bekeerd en velen zouden zijn voorbeeld volgen. Maritain organiseerde samen met zijn vrouw Raïssa regelmatig ontmoetingen in zijn huis nabij Parijs waar hij kunstenaars, intellectuelen en religieuzen – veelal dominicanen die de grote promotors van het neothomisme waren – in contact bracht en hen onderwees in het neothomisme. Een specifiek element in zijn leer was dat **elke kunstvorm zich kon lenen tot religieuze kunst**. Dit inspireerde onder andere Matisse, Chagall en Jean Cocteau tot enkele van hun bekendste kunstcreaties. In België ontstond een gelijkaardige beweging. Hier centreerde de beweging zich rond **Désiré Mercier**, de latere aartsbisschop van Mechelen van 1906 tot 1926. Hij was een priester die in Leuven als filosofieprofessor het Hoger Instituut voor Thomistische Wijsbegeerte oprichtte, nu bekend als het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte (HIW). Het instituut werd al snel het centrum van het neothomistische denken in België. Opmerkelijk genoeg verbond zich ook hier een culturele beweging aan deze filosofische denkstroming. Dit werd duidelijk op architecturaal vlak in de bouw van het Leo XIII-seminarie te Leuven door Joris Helleputte of ook in de nauwe banden tussen het neothomisme en de Sint-Lucasscholen.

Désiré Mercier
Bron: <http://bit.ly/2BNpLLi>

Het Leo XIII-seminarie in Leuven
Bron: <http://bit.ly/2yOQ851>

6. Kunst en de katholieke kerk vandaag

Doorheen de eeuwen heeft kunst een belangrijke rol gespeeld voor de Katholieke Kerk en voor (de geloofsopvoeding van) gelovigen. **Hoe kijkt de Kerk vandaag naar de relatie tussen geloof, Kerk en kunst?**

In een toespraak van paus Johannes Paulus II op 4 april 1999 sprak de toenmalige paus over de bijzondere relatie tussen Kerk en kunstenaars in het verleden, het heden en de toekomst. Hij omschreef deze relatie als “een vruchtbaar gesprek dat in 2000 jaar geschiedenis nooit is onderbroken, en dat nog een rijk toekomstperspectief biedt op de drempel van het derde millennium.” Ook benadrukte de paus het belang van kunstenaars in de maatschappij:

De maatschappij heeft kunstenaars nodig zoals ze geleerden, technici, arbeiders, professionals, geloofsgetuigen, meesters, vaders en moeders nodig heeft, die garant staan voor de groei van de persoon en de ontwikkeling van de gemeenschap door die zeer hoge kunstvorm die de "kunst van het opvoeden is". In het uitgebreide culturele panorama van elk volk hebben de kunstenaars hun specifieke plaats. Terwijl ze gehoor geven aan hun ingeving, door zeer waardevolle en mooie werken te realiseren, verrijken ze niet alleen het cultureel erfgoed van ieder volk en van de hele mensheid, maar leveren ze ook kwalitatief een maatschappelijke dienst tot voordeel van het algemeen goed.

In zijn toespraak sprak hij ook over de lange geschiedenis van het christelijke kunst, startend met de oorsprong van het christendom en de eerste uitingen van de beeldende kunst. Vervolgens gaat de toespraak verder met een schets van religieuze kunst ten tijde van de middeleeuwen, het humanisme en de renaissance. Om uiteindelijk te komen tot christelijke kunst vandaag; “naar een vernieuwde dialoog”:

Het is echter waar dat in de moderne tijd, naast dit christelijk humanisme dat belangrijke werken van cultuur en kunst heeft blijven voortbrengen, ook een andere vorm van humanisme opkwam dat gekenmerkt wordt door de afwezigheid van God en vaak ook daartegen in verzet kwam. Dit klimaat heeft soms geleid tot een zekere verwijdering tussen de wereld van de kunst en die van het geloof, tenminste in de zin van een verminderde belangstelling van veel kunstenaars voor religieuze thema's. Jullie weten echter dat de kerk een grote waardering bleef houden voor de waarde van de kunst als zodanig. Zelfs buiten haar meest typische uitingen heeft kunst, wanneer ze authentiek is, een innerlijke betrokkenheid met de wereld van het geloof, zodat ze zelfs in de condities van een grotere scheiding tussen cultuur en kerk, een soort brug blijft voor de religieuze ervaring. Voor zover ze het schone zoekt, is ze vrucht van een verbeelding die over het alledaagse heengaat en is zij vanwege haar natuur een soort oproep aan het mysterie. Zelfs wanneer zij de duisterste diepten van de ziel of de meest aangrijpende aspecten van het kwaad onderzoekt, geeft de kunstenaar in zekere zin stem aan het universele verlangen naar verlossing. Jullie begrijpen dus waarom de kerk een dialoog met de kunst bijzonder op prijs stelt en wenst dat in onze tijd een nieuw verbond met de kunstenaars wordt gerealiseerd, zoals mijn eerbiedwaardige voorganger Paulus VI voorspelde in zijn krachtige rede aan de kunstenaars tijdens de speciale ontmoeting in de Sixtijnse kapel op 7 mei 1964. 21 Uit zo'n samenwerking hoopt de kerk op een vernieuwde 'epifanie' van schoonheid voor onze tijd en geschikte antwoorden op de bijzondere noden van de christelijke gemeenschap.

Afsluitend hield paus Johannes Paulus II een pleidooi voor een hernieuwde en blijvende dialoog tussen geloof, Kerk en kunst. Om de boodschap van Christus door te geven heeft de Kerk kunst nodig:

Om de boodschap door te geven die haar door Christus werd toevertrouwd heeft de Kerk kunst nodig. Kunst moet namelijk de wereld van de geest, van het onzichtbare, van God waarneembaar maken en voor zover mogelijk ook aantrekkelijk. Zij moet dus in belangrijke formules overbrengen wat in zichzelf onuitspreekbaar is. Nu heeft de kunst een geheel eigen vermogen om het een of andere aspect van de boodschap te nemen en het te vertalen in kleuren, vormen, klanken die de intuïtie van wie kijkt of luistert vergezellen. En dit zonder afbreuk te doen aan de boodschap zelf van zijn transcendente waarde en van zijn schittering van mysterie.

Het is duidelijk dat ook paus Franciscus kunst een wezenlijk en belangrijk element vindt binnen het geloof en de Katholieke Kerk. Als eerste paus ooit schreef hij een boek over de relatie tussen Kerk en kunst met de titel “La Mia Idea Di Arte” (2015) of “Mijn idee van Kunst”. Het boek werd gevolgd door een documentaire (2017) waarbij een reis wordt gemaakt doorheen het Vaticaanse museum, het Sint-Pietersplein en de Vaticaanse Basiliek waarbij paus Franciscus zijn ideeën over kunst meegeeft¹¹.

In de huidige moeilijke situatie waarmee de wereld wordt geconfronteerd, waarin verbijstering en verdriet soms de overhand lijken te hebben, is uw missie meer dan ooit noodzakelijk. Schoonheid is altijd een bron van vreugde en brengt ons in contact met de goddelijke goedheid.

Op 17 februari 2022 sprak paus Franciscus de groep *Diakonia of Beauty* toe, een groep Franse katholieke muzikanten, acteurs, schilders, dansers en beeldhouwers.

¹¹ Bekijk de trailer via <https://www.youtube.com/watch?v=24V5gQ6iSt4&t=2s>.

De Kerk heeft kunst nodig, de wereld heeft schoonheid nodig. Kunstenaars zijn in staat om tijd en ruimte te overstijgen, aangezien schoonheid ieder mens kan raken en universeel is, het overstijgt de grenzen van talen en culturen. Schoonheid is in staat gemeenschap te scheppen, omdat zij God, de mensheid en de schepping in één symfonie verenigt; omdat zij het verleden, het heden en de toekomst verbindt; omdat zij verschillende mensen en mensen ver van elkaar vandaan naar dezelfde plaats trekt en hen in dezelfde blik betreft.

De paus erkent de eigenheid en verbrede horizon van religieuze kunst. Kunst, cultuur en geloof staan steeds in contact met elkaar door de blijvende dialoog¹².

Paus ontvangt 200 kunstenaars, onder wie David Van Reybrouck

(Philippe Keulemans – 24 juni 2023 - <https://bit.ly/43oAHwL>)

Franciscus vertelde aan 200 kunstenaars dat zij tegelijk profeet en bondgenoot zijn van de katholieke Kerk.

Naar aanleiding van de 50ste verjaardag van de inhuldiging van de collectie hedendaagse religieuze kunst uit de Vaticaanse Musea, een van de belangrijkste en omvangrijkste collecties religieuze kunst wereldwijd, nodigde paus Franciscus 200 schrijvers, schilders, beeldhouwers, filmmakers, fotografen, ontwerpers en andere kunstenaars uit de hele wereld uit voor een ontmoeting in de Sixtijnse kapel. Onder de aanwezigen ook de Britse filmmaker **Ken Loach**, de Nederlandse violist **André Rieu**, de Franse auteur en regisseur **Eric-Emmanuel Schmitt**, de Britse beeldhouwer **Anish Kapoor**, maar ook de Belgische schrijfster **Amélie Nothomb** en historicus en auteur **David Van Reybrouck**, bekend van onder meer *Congo*.

Paus Franciscus ontvangt 200 kunstenaars en vertelt hen dat ze tegelijk profeet en bondgenoot zijn van de katholieke Kerk.
Bron: <https://bit.ly/43oAHwL>..

Eeuwenoude bondgenootschap

In zijn toespraak benadrukte Franciscus de eeuwenoude natuurlijke vriendschap tussen kunst en de katholieke kerk. Hij omschreef kunst als het kritische geweten van de samenleving en vergeleek de kunstenaars met profeten, omdat zij ogen hebben die zien en die dromen. Paus Franciscus omschreef hen ook als belangrijke bondgenoten van de kerk bij de verdediging van het menselijk leven, de inzet voor sociale rechtvaardigheid of de zorg voor natuur en klimaatbescherming.

Hij drukte hen op het hart om de armen niet te vergeten.

¹² Een interessante website over geloof en kunst: www.artway.eu. Vanuit een christelijke levensvisie stelt ArtWay zich ten doel de wereld van de beeldende kunst te ontsluiten voor de geïnteresseerde leek.

Franciscus vertelde dat kunst het geweten niet moet verdoven, maar in de plaats daarvan juist moet wakker houden. Door originaliteit en creativiteit brengen kunstenaars iets nieuw tot stand en zijn zij bondgenoten van Gods droom. Hij sprak ook de wens uit dat zij ogen zouden hebben die kijken en dromen en durven dagdromen van nieuwe versies van de wereld. Tegelijk worden zij uitgenodigd om te zoeken naar "ware schoonheid", die ons weet te bevrijden van de zogenaamde kunstmatige en oppervlakkige schoonheid die tegenwoordig heerst.

Maar het is ook de missie van de kunstenaar om de werkelijkheid in zijn tegenstrijdigheden te laten zien en om ons te confronteren met dingen die soms verontrusten, door kritiek te leveren op de valse mythen van vandaag, de nieuwe idolen, banale toespraken, valkuilen van consumptie en de trucs van de macht.

'Ontroerende, deugddoende woorden'

Ook de Belgische cultuurhistoricus en schrijver **David Van Reybrouck** was uitgenodigd. Hij schreef daarover op zijn Facebookpagina: 'Vier weken geleden had ik een mail gekregen met als titel *Pope meets Artists*. Zoals velen dacht ik dat het om een grap ging. Toen eenmaal duidelijk werd dat dat niet het geval was, wist ik tot vrijdagmorgen niet wie de andere aanwezige kunstenaars zouden zijn (...) De paus kwam de kapel binnengereden in een rolstoel. Hij had er, ondanks het advies van zijn artsen om het voorzichtig aan te doen na zijn operatie, helemaal zin in.

Hij lachte en zwaaide en klom op het spreekgestoelte.

'Broeders en zusters,' begon hij zijn zelfgeschreven tekst, 'dank om mijn uitnodiging aanvaard te hebben; ik ben gelukkig hier met u te zijn'. Met zijn fijne, tamelijk hoge stem onderbrak hij af en toe de lectuur van zijn tekst om te improviseren, te verduidelijken, live na te denken. Stilaan kwam hij tot de kern van zijn betoog: 'Als visionairen, als mannen en vrouwen van het kritisch, onderscheidende bewustzijn beschouw ik jullie als bondgenoten in zoveel zaken die mij nauw aan het hart liggen, zoals de verdediging van het menselijke leven, sociale rechtvaardigheid, zorg voor de armen, zorg voor ons gemeenschappelijke huis, universele menselijke broederlijkheid. *L'umanità dell'umanità* is mij dierbaar.'

De paus voegde eraan toe: 'We zijn niet alleen maar licht, en u herinnert ons daaraan. Tegelijkertijd is er zo'n nood om het licht van de hoop te laten schijnen in de duisternis, te midden van onze onverschilligheid en ons egoïsme.

Help ons een glimp van dat licht te zien, van die schoonheid die redt.

Als schrijver die de voorbije tien jaar worstelt om een evenwicht te vinden tussen de literaire creatiedrang en de maatschappelijke verantwoordelijkheid, tussen wat ik graag doe en waar ik mij zorgen over maak, vond ik dat ontroerende, deugddoende woorden.

Paus Paulus VI

De collectie hedendaagse kunst van de Vaticaanse Musea werd net vijftig jaar geleden gestart op initiatief van paus **Paulus VI** (1963-1978), omdat die de kloof tussen de kerk en de hedendaagse cultuur als een van de grootste problemen van de moderniteit beschouwde. Hij hoopte dat de collectie religieuze kunst zou helpen om die kloof te helpen overbruggen. De collectie moderne kunst bestond aanvankelijk uit 700 objecten van 250 kunstenaars, waaronder kunst van Francis Bacon, Marc Chagall, Giorgio de Chirico, Giacomo Manzù, Giuseppe Capogrossi en Henri Matisse, die sinds 2011 ook een eigen ruimte kreeg in het Vaticaanse museum.

Bron: VIS/I.Media/Kathpress.at

Hoofdstuk 5. Orthodoxie en orthopraxis

Lex orandi, lex credendi is een bekend adagium in de christelijke traditie: De wijze waarop men bidt, bepaalt de wijze waarop men gelooft. Anders gezegd verwijst dit principe naar de nauwe band tussen de praktijk van het geloof en de theologie, de band tussen het gestalte geven aan geloof en het in woorden omzetten. Opnieuw is deze band niet eenduidig en kunnen er vragen bij gesteld worden. Op welke wijze beïnvloedt de orthopraxis (de geloofspraktijk) de orthodoxie (de geloofsleer) en andersom? Lopen deze twee steeds harmonisch samen of is hun relatie soms ook reden tot conflict? Deze relatie nam in de geschiedenis van het christendom verscheidene vormen aan. In dit hoofdstuk bestuderen we er drie ontwikkelingen, namelijk de verhouding tussen monastieke spiritualiteit en scholastieke theologie (1), mystiek en Moderne Devotie (2) en de ontwikkeling van een devotieele spiritualiteit tot dogmaverklaringen in de 19de eeuw (3).

1. Monastieke spiritualiteit en scholastieke theologie

a. Gregorius VII en de Gregoriaanse Hervorming

In de 11de en 12de eeuw werd het christendom gekenmerkt door een **grote religieuze vernieuwingsbeweging** die erin bestond de kerk vrij te maken van de overheersing door de wereldlijke macht. Het was paus **Gregorius VII** (1073-1085) die zijn naam aan deze **Gregoriaanse Hervorming** zou verbinden. Voor hij paus werd in 1073, was hij een monnik van **Cluny** geweest. Dit klooster in Bourgondië op ongeveer 90 kilometer van Lyon was een centrum van middeleeuwse geestelijke en culturele vernieuwing. Het was in 910 gesticht door hertog Willem van Aquitanië die bij de stichting tegen de gewoonte van de tijd in afstand deed van de wereldlijke zeggenschap over het klooster. Dit gaf het klooster een ongeziene **onafhankelijkheid**. Bovendien werden de opeenvolgende abten niet door de keizer of wereldlijke heren aangesteld, maar werden ze door de monniken zelf gekozen zoals de Regel van Benedictus voorschreef. Deze **leefregel** muntte uit door **evenwichtigheid**. Zo beklemtoonde Benedictus sterk het evenwicht tussen gebed en handenarbeid, dus tussen beschouwing en praktische werkzaamheid. De monniken die zijn regel volgden en die daarom benedictijnen genoemd werden, hadden *ora et labora* (bid en werk) als lijfspreuk. Benedictus zag de kloostergemeenschap als een familie, die in harmonie samenleeft rond een abt. Eenvoud, armoede, soberheid en gastvrijheid kenmerkten de levensstijl van de volgelingen van Benedictus.

Paus Gregorius VII
Bron: <http://bit.ly/2BkxMbk>

Het klooster van Cluny ging zich volledig toewijden op een evangelische levenswijze en maakte de eredienst, het gebed en de studie tot haar centrale pijlers. Het klooster werd daardoor ook bekend omwille van zijn **uitgebreide eredienst**, waarvoor ze in de 11de eeuw één van de grootste Romaanse abdijkerken lieten bouwen. Het aspect van de handenarbeid in de Regel van Benedictus werd daarmee op de achtergrond geplaatst en aan broeders of lekenpersoneel overgelaten. Vele andere kloosterordes gingen Cluny navolgen in haar **ernstige naleving van de Regel van Benedictus** enerzijds en haar **onafhankelijke positie ten opzichte van het wereldlijk gezag** anderzijds. Zij plaatsden zich onder het gezag van Cluny, waardoor er al snel een grote kloosterfamilie ontstond: de 'orde van Cluny'. In de 12de eeuw maakten er al drieduizend kloosters deel uit van deze familie.

In de 11de eeuw ontstond er binnen de 'orde van Cluny' een **herbronningsbeweging**: Robert van Molesme (1028-1111) verlaat in 1098 zijn klooster en sticht samen met twaalf andere monniken een nieuw klooster in **Citeaux** in Bourgondië. Daar zouden zij de Regel van Benedictus nog nauwkeuriger gaan naleven. Genoemd naar de Latijnse vorm van Citeaux (*Cistercium*) was dit het begin van de orde van de **cisterciënzers**. Zij gingen opnieuw in armoede en eenvoud leven, vierden een sobere eredienst, bouwden eenvoudige kerken en brachten terug evenwicht in de verhouding *ora et labora*. In 1112 trad de jonge Bourgondische edelman, Bernardus in het klooster van Citeaux in. Drie jaar later werd hij gekozen tot abt van het dochterklooster Clairvaux. De organisatorische kracht van **Bernardus van Clairvaux** leidde tot een sterke uitbreiding van deze kloosterfamilie. Zijn aanzien werd zo groot dat hij invloed kon uitoefenen op pausen en bisschoppen.

Bernardus van Clairvaux
Bron: <http://bit.ly/2A2xwzV>

Dit aanzien was niet enkel te danken aan zijn positie als abt van een bloeiende kloosterorde, maar ook aan zijn **theologische kunde**. Bernardus van Clairvaux was één van de laatste grote vertegenwoordigers van de **monastieke theologie**. Zoals de cisterciënzers streefden naar verinnerlijking, ging ook Bernardus de nadruk leggen op het hart, de innerlijkheid, de religieuze ervaring en de relatie van de menselijke ziel en God. Het navolgen van Christus, in zijn menselijkheid en lijden, kwam op de voorgrond te staan. In zijn lijden had Christus immers getoond hoe de mens God ten volle moest beminnen. Hier moest iedere mens naar op zoek gaan om te kunnen ontvlammen in liefde, vervoerd te worden, en overweldigd te worden door de liefde van God. **Deze liefdeservaring van vervoering, vereniging met God, werd de kern van de christelijke mystiek.** Een traditie die Bernardus aanzwengelde en die in onze streken tot bloei kwam in de werken van Hadewijch, Jan van Ruusbroec, Beatrijs van Nazareth.

b. Scholastieke theologie

Lange tijd waren de kloosterscholen de enige plek waar theologie bedreven werd. Dit beperkte zich doorgaans evenwel tot het doorgeven van geschriften of het schrijven van commentaren hierop. Dit veranderde op het einde van de 11de eeuw. Naast de **kloosterscholen** waren er immers ook **kathedraalscholen** die zich gingen inzetten voor de vernieuwing van de theologie. Deze waren in de 8ste eeuw ingesteld door Karel de Grote die bepaald had dat elke kathedraal een eigen school diende te hebben waar theologie onderwezen werd. Uit deze scholen kwamen de **eerste universiteiten** voort: Bologna, Padua en Parijs. Het was het resultaat van leermeesters (*magisters*) en leerlingen (*scholares*) die zich gingen verenigen: de *universitas magistrorum et scholarium*. Deze verenigingen kregen eigen rechten en plichten en de graden die er werden toegekend werden in de hele christelijke wereld erkend. Naast rechten en geneeskunde werden filosofie en theologie ook 'schoolvakken'. De leermeesters die het onderwezen trokken zelf leerlingen aan of trokken door Europa om les te geven. De theologie die zij bedreven was '**scholastiek**'. Twee zaken gingen centraal staan: het zoeken naar **redelijk inzicht in het geloof** (*fides quaerit intellectum*, 'geloof zoekt inzicht') en de **synthese**. Enerzijds werd duidelijk dat het wetenschappelijk doordenken van het geloof niet leidde tot twijfel, maar tot een verduidelijking van de geloofswaarheden. Het maakte het mogelijk om ze in geloof te aanvaarden. Zo werd bijvoorbeeld het bestaan van God in een reeks 'godsbewijzen' beargumenteerd. Anderzijds konden schijnbaar tegengestelde waarheden via redeneringen verzoend worden. Deze waarheden konden tot synthese gebracht worden, net zoals de hele werkelijkheid. Het hemelse en het aardse werden harmonisch samengebracht, en ook het goddelijke en het menselijke.

Een eerste theoloog die hier binnen een centrale rol speelde was **Petrus Abelandus** (1079-1142). Hij was een Franse theoloog die doceerde aan de kathedraalschool van Parijs. In zijn geschrift *Sic et non* maakt hij duidelijk dat het nodig was om **eerst te begrijpen om tot geloof te komen**. Hij was overtuigd dat men hiervoor de strikte regels van de wijsgerige logica op het geloof en de geloofstraditie moest toepassen. Concreet ging hij in zijn werk verschillende tegenstrijdige elementen uit de christelijke traditie naast elkaar plaatsen om dan te bewijzen dat deze slechts schijnbaar tegenstrijdig waren. Zijn kritisch en methodisch onderzoek maakte hem in de ogen van verschillende van zijn tijdgenoten een gevaarlijk man, maar evengoed kon hij veel bewondering opwekken. Als rondtrekkende leermeester werd hij zo een soort van idool. Een imago dat hij eeuwen lang zou behouden, deels ook omwille van zijn liefdesaffaire met Héloïse.

Petrus Abelandus
Bron: <http://bit.ly/2j1eWj>

Een tweede theoloog die zijn naam met de scholastiek verbond was **Thomas van Aquino** (1225-1274). Ook hij streefde naar het bereiken van een harmonie tussen rede en geloof en het komen tot een ultieme synthese. Deze zou haar bekroning kennen in zijn *Summa Theologiae*. Eén van de basisprincipes hierbinnen was dat het geloof of de geloofswaarheden steeds door de natuurlijke of filosofische waarheden ondersteund werden. Elk tegenstrijdigheid kon bovendien door een strikte logica opgelost worden waardoor het geloof in God een absoluut plausibele positie is.

Het mag niet verbazen dat deze twee visies op theologie, de mystieke en scholastieke, in **conflict** kwamen. Het meest typerende moment hiervoor is misschien wel de veroordeling van enkele stellingen van Abelandus in 1141. Zijn redelijke omgang met de geloofstraditie en het aanduiden van tegenstellingen in de werken van kerkvaders en concilies hadden hem namelijk verschillende tegenstanders opgeleverd. Eén van hen was Bernardus van Clairvaux. Hij wist het in 1141 gedaan te krijgen om een synode samen te roepen in Sens waar uiteindelijk een aantal stellingen van Abeland veroordeeld werden. Toch kon dit niet beletten dat de scholastieke theologie, dankzij vele generaties van 'scholastici', uiteindelijk tot de enig schijnbare orthodoxe theologie zou uitgroeien en de mystieke theologie van haar bestaansrecht zou ontroven. 'Echte' theologie werd aan de universiteiten beoefend en in de kloosters hield men zich bezig met 'spiritualiteit'.

Thomas van Aquino
Bron: <http://bit.ly/2jFpGH>

2. Mystiek en Moderne Devotie

Het groeiende zelfbewustzijn van leken leidde in de late middeleeuwen tot kritiek op kerkelijke wantoestanden, zoals al eerder werd aangehaald in hoofdstuk 2. De roep tot hervorming klonk luid. Deze roep om hervorming had niet alleen betrekking op de structuren van de kerk, vertaalde zich ook in een verlangen naar hervorming van het persoonlijk geloofsleven. Dit verlangen leidde vanaf de 13de eeuw tot een bloei van de mystiek in Duitsland en de Nederlanden. De kern van de **mystiek** is de ervaring van of het verlangen naar een **vereniging van de menselijke ziel met God**. Zonder de kerkelijke structuren en de uiterlijke belevingsvormen van de godsdienst af te wijzen of te verachten, legden mystieke schrijvers toch onmiskenbaar de nadruk op **de innerlijke omgang van de individuele gelovige met God**. Deze omgang was er vooral een van het **gevoel**, van het **hart**. De opbloei van de mystiek moet dan ook mede begrepen worden als een reactie op het kille intellectualisme van de scholastieke theologie. Naast en tegenover de verstandelijke begrippen over God van de schoolgeleerden stelden de mystici **ervaringskennis van God**.

Deze twee wegen naar God sloten elkaar echter niet uit. Verschillende theologen hebben getracht ook langs een intellectuele weg een antwoord te vinden op de vraag of en hoe een vereniging van de menselijke ziel met God mogelijk is. Deze intellectuele mystieke theologie beleefde een hoogtepunt in het werk van de Duitse dominicaan **meester Eckhart** (c. 1260-vóór 1328). Centraal bij hem staat de geboorte van God in de menselijke ziel. Om die geboorte mogelijk te maken moet de mens zijn ziel leegmaken van alle menselijke beelden en begrippen. Dan kan het goddelijke in de ziel afdalen en daar als het ware geboren worden. Dat laatste is mogelijk doordat in de menselijke ziel steeds een vonk van het goddelijke aanwezig is gebleven, de zogenaamde zielenvonk.

Meester Eckhart

Bron: <http://bit.ly/2nlWXac>

De **volkstaal** was de taal waarvan de meeste mystieke schrijvers zich vanaf de 13de eeuw, vooral degenen die meer voor de beschrijving van de mystieke ervaring kozen dan voor de theologische reflectie op die ervaring. **Vrouwen** hebben in deze ervaringsmystiek een belangrijke plaats ingenomen. Denk bijvoorbeeld aan **Mechtild van Maagdenburg** of **Hadewych**, waarschijnlijk een begijn uit Antwerpen. De lijnen van ervaring en theologische beschouwing kwamen samen in het werk van de belangrijkste mystieke auteur uit de Nederlanden, **Jan van Ruusbroeck** (1293-1381), een Brusselse priester die zich met enkele vrienden terugtrok in een kloostergemeenschap in het Zoniënwoud. Een jongere tijdgenoot van Ruusbroeck was **Geert de Grote** (1340-1384), telg van een welgestelde koopmansfamilie uit Deventer, die aanvankelijk een leven leidde dat kenmerken was voor vele rijkere geestelijken, maar na een ernstige ziekte tot inkeer kwam en besloot om een vroom leven te gaan leiden. Hij liet zich tot diaken wijden en trok rond als boeteprediker. Hij verzamelde kringen om zich heen van geestelijken en leken, mannen en vrouwen, die leefgemeenschappen vormden die **broeders en zusters van het gemene leven** werden genoemd. 'Gemeen' betekent hier gemeenschappelijk. In deze gemeenschappen ontstond een spiritualiteit die door tijdgenoten reeds werd aangeduid met **Moderne Devotie**, een naam die wellicht het best vertaald kan worden als '**eigentijdse innerlijkheid**'. Kenmerkend voor deze spiritualiteit was de praktische instelling. De moderne devoten streefden meer naar morele levensverbetering dan naar mystieke hoogvliegerij. Voor die levensverbetering gingen zij te rade bij de Bijbel. In hun kringen ontstond dan ook spoedig een Nederlandse vertaling van het Nieuwe Testament en van de Psalmen. De broeders en zusters verdienden hun eigen levensonderhoud met eenvoudig handwerk, met het afschrijven, illustreren en binden van boeken en met de opvang van scholieren. Dat laatste deden zij door onderdak en geestelijke begeleiding te bieden aan studenten van de stadsscholen. Zo hebben zowel Erasmus als Luther enige tijd onderdak bij hen gevonden.

De leefgemeenschappen van de broeders en zusters werden gekenmerkt door een band van vrijwilligheid; de leden legden geen officiële kloostergeloften af en behoorden niet tot een erkende orde. In de ogen van sommige kerkelijke overheden maakte dat de gemeenschappen verdacht. Om te zorgen dat hun streven bij een dreigende opheffing van de broeder- en zuster gemeenschappen toch doorgang kon vinden, zochten enkele moderne devoten aansluiting bij een bestaande kloosterorde, namelijk de regulier kanunniken van Sint Augustinus. Door de hervorming van bestaande kloosters en de stichting van nieuwe ontstond binnen die orde het **Kapittel of de Congregatie van Windesheim**, een kloosterfamilie waarin de vroomheid van de Moderne Devotie tot grote bloei kwam. Tijdens het hoogtepunt van zijn uitbreiding telde het Kapittel van Windesheim, genoemd naar het klooster Windesheim bij Zwolle, 86 mannen- en 16 vrouwenkloosters.

Tot het kapittel van Windesheim behoorde ook **Thomas van Kempen of Thomas a Kempis** (1379/80-1471), die vrijwel zeker de auteur is van een van de meest verspreide boeken uit de geschiedenis van het christendom, de *Navolging van Christus* (*Imitatio Christi*). Men zegt wel dat het na de Bijbel het meest gelezen boek onder de christenen is. Dit werk beschrijft het ideaal dat de kern vormt van de Moderne Devotie: het navolgen van Jezus.

Navolging van Jezus vormde ook de kern van het hervormingsprogramma van twee radicale theologen die de kerk in de 14de en 15de eeuw in beroering brachten: de Engelsman **John Wiclif** (1324-1384) en zijn leerling **Johannes Hus** (c. 1370-1415) in Praag. John Wiclif bekommerde zich om de actuele situatie van de kerk in zijn tijd. Hij nam ernstig aanstoot aan het uitbuitingssysteem van de pauselijke belastingen en kwam tot de conclusie dat rijkdom eerder een plaag dan een zegen was voor de kerk. Hij meende daarom dat paus, prelaten en de kerk als geheel afstand moesten doen van het bezit en moesten terugkeren naar het **evangelische ideaal van een arme en sobere kerk**. De terugkeer naar het **evangelie** werd voor Wiclif gaandeweg de toetssteen voor de beoordeling van heel het kerkelijk leven. Elementen uit leer en leven van de kerk die hij niet in de Bijbel kon terugvinden, wees hij met kracht af. 'Brood blijft brood, wijn blijft wijn', zo zie hij over de eucharistie. In de oren van de kerkelijke overheden waren die dwalingen. Wiclifs opvattingen werden veroordeeld als ketterijen in 1382, maar zijn optreden bereidde in Engeland wel de weg voor de Reformatie. Door het levendige verkeer tussen de universiteiten in Europa, raakten zijn ideeën ook bekend buiten Engeland. Zo werden zij bijvoorbeeld overgenomen door Johannes Hus, hoogleraar aan de universiteit van Praag.

3. Van devotie tot dogma

De 19de eeuw was een eeuw van **omwentelingen** voor de samenleving en de katholieke kerk. Politiek was er een opeenvolging van **revoluties en restauratiepogingen**. Ideologisch ontstonden er verschillende **nieuwe denkstromingen** die grote aanhang verwierven. De katholieke kerk diende zich telkens aan deze nieuwe realiteiten aan te passen. Daarbij was er een constante wisselwerking tussen orthopraxis en orthodoxie: beide zwengelden elkaar aan en beïnvloedden elkaar wederzijds. Dit wordt onder andere duidelijk in de 19de-eeuwse bloei van het **devote leven**.

De eerste helft van de 19de eeuw werd sterk getekend door het streven naar **restauratie op politiek en kerkelijk vlak**. Opmerkelijk genoeg ging dit streven samen met een nieuwe cultuurstroming. De Franse Revolutie had zich onlosmakelijk verbonden met de principes van de **Verlichting**. In de eerste plaats was dat een absoluut geloof in de **menselijke rede**. In reactie hierop ontstond de **Romantiek**. Een eerste gevolg was dat de Romantiek opnieuw de nadruk ging leggen op alles dat tijdens de Verlichting opzij geschoven was: het gevoel, emotie, het bovennatuurlijke, het verleden en de traditie. Dit had ook haar gevolgen voor hetatholicisme waar men ook opnieuw **het hart en het gevoel** centraal ging plaatsen. Het geloof moest opnieuw het gemoed van de gelovigen raken. Een tweede gevolg was dat men de middeleeuwse cultuur opnieuw ging **idealiseren**. Dit was een reactie op de aandacht die er in de verlichting was voor de menselijke vooruitgang. In de bouwkunst kwam dit tot uiting in de **bloei van neostijlen** (neogotiek, neoromaans). In de theologie gaf dit aanleiding tot het ontstaan van het **neothomisme**. Tenslotte was men er van overtuigd dat in de middeleeuwen de bronnen lagen om het gevoel van de gelovigen opnieuw aan te spreken.

De verspreiding van deze 'romantische' vorm van geloof werd in Frankrijk de oprichting van de **kloosterordes**. Vele van deze ordes waren tijdens de Franse Revolutie verdreven. Zij werden nu hersteld en gingen zich opnieuw richten op het middeleeuws model. In 1833 werd in de priorij van Solesmes de Benedictijnenorde hersteld door Prosper Guéranger. In 1843 herstelde Dominique Lacordaire de Dominicanenorde. Daarnaast ontstonden er een aantal nieuwe ordes: Don Bosco inspireerde de Salesianen, wiens Regel in 1869 goedgekeurd werden, en Emmanuel d'Alzon stichtte in 1845 de Assumptionisten. De kloosters promootten vaak **een sterke devotionele geloofsbeleving**. Die kwam in het bijzonder tot uiting in twee verschillende devoties.

In de eerste plaats ontstond er **een menselijkere en volksere spiritualiteit rond Christus**. Dit kwam vooral tot uiting in de **devotie van het Heilig Hart van Jezus**: beelden waarin Christus met uitgestrekte armen de wereld wil omvatten, of waar hij wijst op zijn hart 'die de mensen zo heeft liefgehad'. De artistieke uitdrukking hiervan verspreidde zich over Europa. Bovendien worden verschillende basilieken aan het Heilig Hart toegewijd: in Parijs de *Sacre Coeur* en in Brussel de Basiliek van Koekelberg. Een gevolg van deze toegenomen Christusdevotie was ook een toegenomen **eucharistische vroomheid**. Men ging veelvuldig ter communie gaan promoten als een middel om te gaan met de zwaarte van het dagelijkse leven. Bovendien ging men vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw de aanbidding van het Heilig Sacrament sterk stimuleren. In 1851 werd de 'eeuwigdurende aanbidding' door de paus aanbevolen.

Het witte Heilig Hartbeeld aan de Heilig Hartkerk in Hasselt
Bron: <https://bit.ly/48MOY8q>

In de tweede plaats nam ook de **mariale devotie** een hoge vlucht in de 19de eeuw. Het werd de 'eeuw van de verschijningen'. In 1830 zou Maria verschenen zijn aan Catharine Labouré te Parijs. De devotie rond deze verschijning en haar wonderbaarlijke medaille lokten duizenden pelgrims naar de kapel in Parijs. Soortgelijke devoties ontstonden in La Salette, waar in 1846 Maria zou verschenen zijn aan twee herderskinderen, in 1858 te Lourdes waar Maria zou verschenen zijn aan Bernadette Soubirous. De laatstgenoemde plaats groeide, nadat de kerkelijke overheid haar aarzelande houding had laten vallen, uit tot de meest geliefde bedevaartsplaats ter wereld. Een latere vorm van deze verschijningen is de verschijning in 1917 te Fatima. De verschijningsplekken werden telkens toevluchtsoorden voor pelgrims en gingen een centrale plek innemen in het devotionele leven van vele katholieken. In 1854 had paus Pius IX (1846-1878), de langstzittende paus na Petrus, de opvatting dat **Maria onbevlekt ontvangen** was tot katholiek dogma verheven. Dat wil zeggen dat zij ter wereld was gekomen zonder met de erfzonde te zijn besmet. Ook hierdoor kreeg de Mariaverering in het katholicisme een sterk impuls.

De grot van Lourdes
Bron: <http://bit.ly/2kBOrml>

Mariaverering Europa

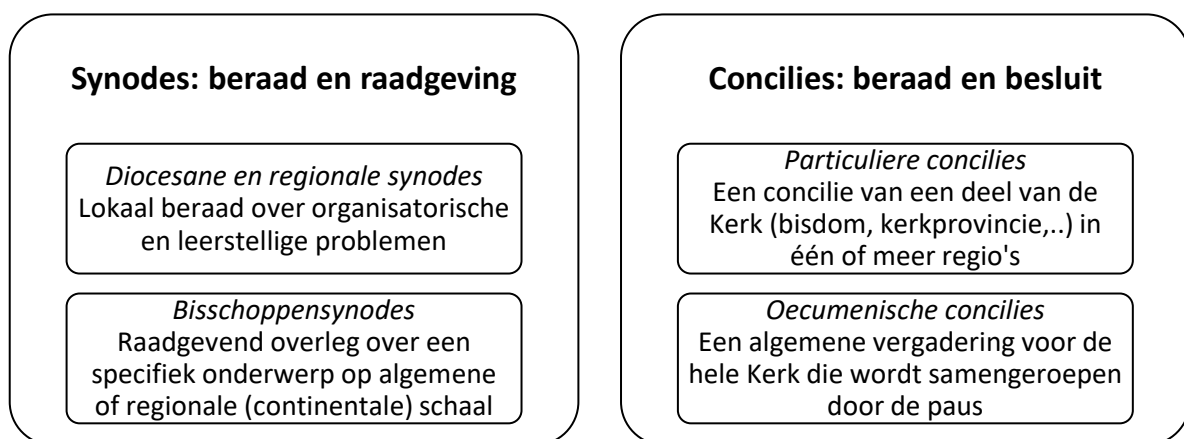
Over heel Europa kwam er een sterke nadruk op Mariaverering in de bedevaartcultuur. Ontdek via deze link (<https://bit.ly/3boacgb>) een interactieve kaart met **10 mariale heiligdommen in Europa**.

Hoofdstuk 6. Canon, Credo en Concilies

Hoewel de geloofsleer vastgelegd lijkt in de eerste eeuwen van het christendom komt deze toch ook in het tweede millennium onder druk te staan. Zeker in relatie tot de Reformatie en de Moderniteit lijkt men de geloofsleer opnieuw te moeten definiëren. Dat wordt duidelijk in de vele concilies die plaatsvonden in het tweede millennium. Zo telt de westerse kerk **21 concilies** die we als **algemene of oecumenische concilies** kunnen bestempelen.

Wanneer mensen denken aan concilies, dan denken zij vaak dat het gaat om crisismomenten. Nochtans kende men in Klein-Azië en in Noord-Afrika al vanaf het midden van de derde eeuw de gewoonte om regelmatig samen te komen in vergaderingen. Deze lokale samenkomsten waren onderdeel van de uitbouw van de kerk. Hoewel er ook priesters en leken aanwezig konden zijn op deze vergaderingen, waren het vrijwel altijd de **bisschoppen** die de beslissingen namen. Hun monopolie was het resultaat van een natuurlijke ontwikkeling waarbij de bisschop niet alleen erkend werd als de onbetwiste leider van de lokale kerk, maar ook als teken van eenheid, gezaghebbende leraar, hoofd van de kerk. Er kwamen **verschillende onderwerpen** aanbod, zoals regelingen voor gehuwde priesters, de omgang met de *lapsi* of de 'gevallen' christenen, het gebruik van heidense rites of de geldigheid van bepaalde profetieën. Deze samenkomsten functioneerden dan als een instrument voor **consultatie** en zoektocht naar **overeenkomst**. Beslissingen van zulke bijeenkomsten werden als bindend beschouwd voor de eigen groep, maar werden vaak ook naar Rome gestuurd voor bevestiging. In deze beweging is al een eerste **spoor van een groeiend universalisme** in de kerk te vinden. Deze kerkvergaderingen werden **synodes** (naar het Griekse *synodos*: samenkomst, vergadering) en **concilies** (naar het Latijn *concilium*: bijeenkomst, vergadering) genoemd.

Kerkrechtelijk is het kenmerkende verschil tussen beide vormen van samenkomst dat een **synode** wordt gehouden voor **beraad en raadgeving** in bestuurlijke, liturgische en pastorale kwesties. Een **concilie** is er niet alleen voor **beraad**, maar ook voor **besluit** over zowel deze zaken, als over andere zaken van de kerkelijke leer. Concilies en synodes vallen in de particuliere kerken onder de verantwoordelijkheid van de **(aarts)bisschop**. Maar als ze gehouden worden in het **kader van de wereldkerk** gebeurt dat op uitnodiging van en onder de verantwoordelijkheid van uitsluitend de **paus** als hoofd van het bisschoppencollege (het wereldepiscopaat). We spreken dan van oecumenische concilies naar het Griekse *oikoumenè* dat 'bewoonde wereld' betekent. De term verwijst dan naar een concilie waarvan de beslissingen gezaghebbend zijn voor de 'hele kerk'.

Wanneer het op geloofsleer aankomt is geen enkel orgaan in de katholieke kerk belangrijker dan de oecumenische concilies. Het zijn momenten waarop de kerk nadenkt over haar eigen natuur en haar relatie met anderen. Door de scheuringen die er in de loop der eeuwen zijn geweest, is het begrip 'wereldwijd' of 'oecumenisch' echter niet eenduidig. Zowel de Rooms-Katholieke Kerk als de Oosters-Orthodoxe Kerk erkennen vóór de negende eeuw **zeven oecumenische concilies**. De oosterse kerk heeft daarna geen oecumenisch concilie meer gekend en noemt zich ook wel 'de Kerk van de Zeven Concilies'. Kerken die zich

in de patristische periode hebben afgescheiden, zoals de Assyrische Kerk van het Oosten en de Oriëntaals-Orthodoxe Kerken, erkennen slechts de eerste twee of drie concilies. De grote protestantse kerken accepteren over het algemeen de dogmatische uitspraken van de eerste vier oecumenische concilies.

De westerse kerk heeft telt **21 concilies** die we als **algemene of oecumenische concilies** kunnen bestempelen¹³. Deze concilies zijn niet enkel een gebeurtenis van het verleden, maar vonden ook in de recentere kerkgeschiedenis plaats. Van blijvende invloed op ons huidig kerkverstaan zijn de laatste twee concilies. Vermits deze twee concilies beide in Rome werden gehouden, spreken we over het Eerste Vaticaanse Concilie (1869-1870) en het Tweede Vaticaanse Concilie (1962-1965), respectievelijk Vaticanum I en Vaticanum II. De verhouding tussen beide concilies is nog steeds oorzaak voor veel discussies, net als verschillende beslissingen die er genomen zijn. Onze tijd is dan ook gekleurd door een blijvende receptie van beide concilies. Een goed begrip van beide is daarom noodzakelijk voor een goed begrip van het kerkzijn vandaag.

1. Eerste Oecumenisch Concilie van Nicea (325)
2. Eerste Oecumenisch Concilie van Constantinopel (381)
3. Oecumenisch Concilie van Efeze (431)
4. Oecumenisch Concilie van Chalcedon (451)
5. Tweede Oecumenisch Concilie van Constantinopel (553)
6. Derde Oecumenisch Concilie van Constantinopel (680)
7. Tweede Oecumenisch Concilie van Nicea (787)
8. Vierde Oecumenisch Concilie van Constantinopel (869-870)
9. Eerste Lateraans Oecumenisch Concilie (1123)
10. Tweede Lateraans Oecumenisch Concilie (1139)
11. Derde Lateraans Oecumenisch Concilie (1179)
12. Vierde Lateraans Oecumenisch Concilie (1215-1216)
13. Eerste Oecumenisch Concilie van Lyon (1245)
14. Tweede Oecumenisch Concilie van Lyon (1274)
15. Oecumenisch Concilie van Vienne (1311-1312)
16. Oecumenisch Concilie van Konstanz (1414-1418)
17. Oecumenisch Concilie van Bazel (1431)
18. Vijfde Lateraans Oecumenisch Concilie (1512-1517)
19. Oecumenisch Concilie van Trente (1545-1563)
20. Eerste Vaticaans Oecumenisch Concilie (1869-1870)
21. Tweede Vaticaans Oecumenisch Concilie (1962-1965)

¹³ Wie meer wil weten over deze concilies: H. Wortelboer, *Het Instituut Rooms-Katholieke Kerk. Compleet overzicht, historisch en actueel*, Delft, Eburon, ³2013, p. 60-116 of https://rkdocumenten.nl/thema/thema_59-oecumenische-concilies-nl/?idCode=1.1.

1. De concilies van Lateranen¹⁴

Vijfmaal vond in het paleis van Lateranen in Rome een concilie plaats. Tijdens de Middeleeuwen was dit de residentie van de paus. Het ging bij deze concilies van Lateranen niet op de eerste plaats om de formulering van het geloof. Dat was het hoofdthema geweest op eerdere concilies, maar nu ging het veeleer om **concrete problemen**: de verhouding tussen Kerk en staat en het uitbannen van misstanden binnen de Kerk zelf. Veruit het belangrijkste van de vijf was het Vierde concilie van Lateranen (1215-1216). Net als de drie eerdere concilies van Lateranen had het onder meer tot doel **de kerk te hervormen**.

Het vierde Lateraanse concilie verplichtte alle gelovigen om tenminste eenmaal per jaar de **communie** te ontvangen, bij voorkeur met Pasen. In plaats van de openbare boetedoening kwam de zogeheten **oorbiecht**: de persoonlijke biecht bij een priester, veelal in een biechtstoel. Verder legde het concilie de **transsubstantiatieleer** vast. Daarmee zeiden de concilievaders dat de werkelijkheid van brood en wijn overgaat in de werkelijkheid van het Lichaam en Bloed van Christus, terwijl de uiterlijke kenmerken van brood en wijn waarneembaar blijven.

In het kader van de **hervorming van de kerk** werd onder meer de handel in relikwieën aan banden gelegd, werd de vorming van priesters in handen gelegd van deskundige theologen en werd de wildgroei van het aantal kloosterordes gestopt: voortaan was voor de oprichting van een nieuwe orde toestemming nodig van de paus. Dit alles kwam tot stand onder leiding van **paus Innocentius III** (1198-1216), een van de machtigste pausen ooit.

Vanaf het Eerste Lateraanse Concilie kwam ook **de verhouding tussen wereldlijke en kerkelijke macht** aan de orde. Tijdens het Vierde Lateraanse Concilie (1215) was deze verhouding zodanig dat de paus kon ingrijpen in politieke conflicten. Zo mengde hij zich in de strijd om de macht in het Duitse Rijk en besliste wie er op de troon kwam. Ook het concilie hield zich met dergelijke vragen bezig.

Matthew Paris' illustratie in de *Chronica Maiora* van het Vierde Lateraanse Concilie
Bron: By Matthew Paris - <https://rechtsgeschiedenis.wordpress.com/2015/11/23/around-the-fourth-lateran-council-1215/>,
Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=143603518>.

Maar deze politieke macht van de paus en de kerk nam daarna af, maar de noodzaak tot kerkelijke hervormingen diende zich steeds weer aan. Dat was dan ook het belangrijkste onderwerp op de agenda van het Vijfde Lateraanse Concilie (1512-1517). Aan de vooravond van de reformatie — vijf jaar na de opening

¹⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op <https://lucepedia.nl/dossier/concilies-van-lateranen>. Zie verder ook https://rkdocumenten.nl/thema/thema_290-concilies-van-lateranen-nl/.

van het concilie zou Luther met zijn 95 stellingen het begin hiervan inluiden — drongen verschillende vooraanstaande geestelijken aan op het uitbannen van misstanden. Het concilie werd pas na vijf jaar afgesloten en duurde daarmee veel langer dan de voorgaande Lateraanse concilies. De resultaten waren echter niet navenant. Geen van de belangrijkste kwesties werd aangepakt. De baantjesjagerij onder de geestelijkheid werd niet ontmoedigd, bisschoppen en priesters werden niet verplicht om te resideren in de bisdommen of parochies waar ze aangesteld waren. En zelfs de beperkte maatregelen die wel werden afgekondigd, bleven een dode letter: de paus wilde niets weten van hervormingen.

2. Het Concilie van Trente (1545-1563)

De wil om hervorming werd pas werkelijk geïnstalleerd in de kerk met het **concilie van Trente**. Dit concilie, dat samenkwam tussen 1545 en 1563, zette de grondlijnen uit voor de **katholieke hervorming**. Die grondlijnen waren enerzijds theologisch en anderzijds pastoraal. Zo wilde de katholieke kerk tegelijk inspelen op de theologische uitdagingen die het protestantisme had gecreëerd en een antwoord bieden op de concrete aanklachten. Het concilie van Trente werd het concilie met de langste duur in de geschiedenis van de kerk. Dat was te wijten aan de lange onderbrekingen tussen de zittingsperioden. Het concilie kwam in drie fasen bijeen: van 1545 tot 1549, waarbij het concilie in 1547, toen in Trente de pest uitbrak, tussentijds naar Bologna verplaatst werd, van 1551 tot 1552 en van 1562 tot 1563. Het werd zeker niet het drukst bezochte concilie uit de geschiedenis: van de ongeveer duizend bisschoppen die de kerk ten tijde van het concilie telde, waren er nog geen honderd bij de zittingen aanwezig. Onder de deelnemers waren de Italianen en de Spanjaarden duidelijk in de meerderheid. Tijdens de tweede en derde periode waren ook wat meer bisschoppen en theologen uit het noorden aanwezig.

Het concilie van Trente vaardigde twee soorten besluiten uit. De ene soort was van **theologische aard**: deze besluiten dienden om de inhoud van het katholieke geloof opnieuw, zuiver en strikter vast te leggen als antwoord op de uitdagingen van de reformatoren. De tweede groep van besluiten had betrekking op **binnenkerkelijke hervormingen**. Het Concilie nam besluiten die eeuwenlang bepalend zouden zijn voor onder meer de manier waarop de liturgie werd gevierd (de Tridentijnse ritus), voor de opleiding van priesters (in seminaries) en het geloofsonderricht aan de gelovigen. Om te beginnen werd, als antwoord op het reformatorisch beginsel van *sola scriptura*, vastgelegd dat het katholieke geloof over twee bronnen beschikte: de Schrift en de traditie of kerkelijke overlevering. Het uitleggen van de Schrift, aldus het concilie, komt alleen de kerk toe, en dat betekende in de praktijk vooral dat het alleen aan de paus toekwam. Bovendien werd de Latijnse Bijbelvertaling die als de *Vulgata* bekend stond, uitgeroepen tot de enige authentieke tekst.

Al in de eerste zittingsperiode werd een antwoord geformuleerd op de **Lutherse rechtvaardigingsleer door het geloof alleen (*sola fide*)**. Luther had verkondigd dat de mens alleen voor God gerechtvaardigd kon worden door de goddelijke genade. Zelf kon de mens daar niets aan doen, aldus Luther. Het Concilie van Trente stelde echter vast dat de mens door die genade in staat is om het goede te verrichten. Hij is dus niet uitsluitend afhankelijk van God, maar kan zelf door zijn goede daden gerechtvaardigd worden. Dit was een wezenlijk verschil met de leer van de lutherse kerk. **Genade en goede werken, aldus het concilie, veronderstellen elkaar.**

Verder legde het concilie van Trente vast dat het zevental van de **sacramenten** een geloofszaak is, dat de leer van de **transsubstantiatie** als de enige katholieke uitleg van de tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie moet gelden, dat de mis het karakter van een **offer** heeft, dat priesterschap en huwelijk sacramenten zijn en dat het voldoende is om de **communie onder één gedaante** te ontvangen. Ook werden het **verplichte celibaat** van de priesters, de leer van het **vagevuur** en de **aflaten** en de verering en voorspraak van de **heiligen** gehandhaafd.

Naast deze geloofsdefinities stonden de **hervormingsbesluiten**, die een einde moesten maken aan een aantal **misbruiken** in het kerkelijke leven – immers de bedoeling van het concilie. Zo werden bepaalde wantoestanden rond aflaten afgeschaft, kwamen er hervormingen in het kardinalencollege en het kloosterleven en werd de parochiepriester op het hart gedrukt regelmatig te preken. De bisschoppen werden voorgehouden dat zij echte herders moesten zijn: zij moesten zich daadwerkelijk vestigen in hun bisschopsstad (residentieplicht), zij moesten de parochies in hun bisdom regelmatig bezoeken (visitatieplicht), zij moesten zorg dragen voor een goede opleiding van de toekomstige priesters en zij moesten regelmatig kerkvergaderingen beleggen (provinciale concilie en diocesane synodes) om de besluiten van het concilie in hun eigen gebied door te voeren.

Het Concilie van Trente
Bron: <http://bit.ly/2ATYTN6>

Het invloedrijkste is het concilie wellicht geweest via de boeken die in opdracht van de concilievaders vervaardigd werden. Zo werden de liturgische boeken voor de misviering en het getijdengebed herzien en bindend voorgeschreven: het **Romeinse missaal** (1570) en het **brevier** (1568). De liturgie kreeg daardoor in het katholicisme na het concilie van Trente een uniform karakter en plaatselijke tradities werden grotendeels verdrongen. In 1564 verscheen ook een in opdracht van het concilie vervaardigde lijst van verboden boeken, de berucht **Index**. Ten slotte werd in 1566 een **Catechismus Romanus** uitgevaardigd, een boek dat voortaan de kaders bepaalde voor het katholieke geloofsondericht.

Het duurde tientallen jaren voordat deze ingrijpende hervormingen ook daadwerkelijk in de praktijk waren gebracht. Maar uiteindelijk zorgden ze ervoor dat de katholieke hervorming of contrareformatie een succes werd. De Kerk was beter georganiseerd, de geestelijkheid beter opgeleid en gericht op de zielzorg en niet meer op het verwerven van aanzien en rijkdom. Het Concilie van Trente bepaalde dan ook het beeld van de Kerk tot aan het Tweede Vaticaans Concilie.

3. Het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870)¹⁵

Het Eerste Vaticaans Concilie (1869-1870) was bijeengeroepen door paus Pius IX (1846-1878) om een antwoord te geven op nieuwe maatschappelijke ontwikkelingen die strijdig waren met de leer van de Kerk, zoals de rationalistische en liberale wereldopvattingen. Maar er was een kwestie die alle andere overschaduwde: **de pauselijke onfeilbaarheid**.

De voorstanders en tegenstanders van deze onfeilbaarheid stonden onverzoenlijk tegenover elkaar, maar de voorstanders waren in de meerderheid. Het concilie nam dan ook in 1870 de dogmatische constitutie '*Pastor aeternus*' aan en daarmee was het dogma van de onfeilbaarheid van de paus afgekondigd. Deze onfeilbaarheid was overigens wel sterk ingeperkt. Sindsdien heeft slechts één paus hierop een beroep gedaan. Dat was Pius XII toen hij in 1950 het dogma van de tenhemelopneming van Maria afkondigde. De afkondiging van het dogma had vooral een **symbolische betekenis**: het versterkte de positie van de paus als hoofd van de rooms-katholieke Kerk.

Pius IX

Bron: <http://bit.ly/2Aou5nW>

Pastor Aeternus - Wanneer de Bisschop van Rome met het hoogste leergezag (*ex cathedra*) spreekt, d.w.z., wanneer hij zijn ambt van herder en leraar van alle christenen uitoefenend met het hoogste apostolische ambtsgezag definitief beslist, dat een leer over geloof of zeden door de gehele Kerk gehouden moeten worden, dan bezit hij op grond van de goddelijke bijstand, die hem in de heilige Petrus is beloofd, die onfeilbaarheid, waarmede de goddelijke Verlosser zijn Kerk bij definitieve beslissingen in zaken van geloofs- en zedenleer wilde zien toegerust. Deze definitieve beslissingen van de Bisschop van Rome zijn daarom uit zich (*ex sese*) en niet op grond van de toestemming der Kerk onveranderlijk (*irreformabiles*).

Verdere besluiten van enig belang heeft het Concilie niet meer genomen. Italië, dat tot dan toe had bestaan uit een groot aantal staten, werd in die tijd een **eenheidsstaat**. De paus, die een eigen staat had die grote delen van midden-Italië besloeg, weigerde zich bij Italië aan te sluiten. Daarop viel het Italiaanse leger de pauselijke staat binnen en het verzet van de pauselijke troepen werd in september 1870 gebroken. Rome werd de hoofdstad van het nieuwe Italië en de paus trok zich terug in het Vaticaan. Het concilie werd vervolgens verdaagd en nooit meer voortgezet. Officieel werd het pas beëindigd toen in 1962 het Tweede Vaticaans Concilie werd geopend. Het nieuwe dogma van de onfeilbaarheid werd echter niet overal in de katholieke wereld met vreugde ontvangen en zou in de twintigste eeuw een van de belangrijkste struikelblokken in het oecumenische gesprek tussen de kerken blijken. Maar ook binnen de katholieke kerk zelf gaf het aanleiding tot groeiend ongenoegen.

¹⁵ Deze paragraaf is gebaseerd op <https://lucepedia.nl/dossier/concilie-eerste-vaticaans-1869-1870>. Zie verder ook https://rkddocumenten.nl/thema/thema_217-vaticanum-i-nl/?idCode=1.1.

4. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965)¹⁶

Eigenlijk kwam de aankondiging van het Tweede Vaticaans Concilie als een verrassing. In tegenstelling tot Vaticanum I en bijvoorbeeld het Concilie van Trente was er geen directe aanleiding. Toen **Johannes XXIII** (1958-1963) op 25 januari 1959 het concilie aankondigde, riep dit heel wat reactie op. Deze paus was amper drie maand voordien verkozen en iedereen had gedacht dat hij een overgangsfiguur zou zijn. Tegenover de ongenaakbare Pius XII, bemiddelaar tussen God en mens, stond de goedmoedige Johannes, spontaan en midden onder de mensen. Hij belichaamde de **verandering** die zich in zijn kerk aan het voltrekken was, vooral in haar verhouding tegenover een razendsnel veranderende wereld. Na de aankondiging van het concilie duurde het echter nog 3,5 jaar voor het concilie echt samengeroepen werd. In stilte gebeurde de voorbereiding in verschillende fasen.

Johannes XXIII

Bron: <http://bit.ly/2A5p6nX>

Het grote doel dat Johannes XXIII met dit Tweede Vaticaans Concilie voor ogen had, was de zogenaamde '**aggiornamento**'. De paus gebruikte deze term om aan te duiden dat hij de doctrine en praktijk van de Kerk meer bij de tijd wilde brengen. In de maatschappij heerste een **vooruitgangdenken** en de Kerk moest daarbij aansluiten. Daarnaast moest het nieuwe Concilie de **toenadering** tot de andere christelijke Kerken en de eenheid van de Kerk bevorderen.

Het samenroepen van het Tweede Vaticaans Concilie was eveneens het gevolg van enkele ontwikkelingen. Deze kunnen makkelijk opgedeeld worden in interne en externe kwesties. Intern (**ad intra**) was het duidelijk dat er nood was om een antwoord te bieden over de natuur van de kerk. Het Eerste Vaticaans Concilie had immers een antwoord gegeven op de positie van de paus in de kerk, maar er was geen duidelijk antwoord geformuleerd over de verhouding tussen de paus en de bisschoppen. Bovendien waren er in de twintigste eeuw **verschillende kerkmodellen** naar voren geschoven die minder juridisch-statistisch en meer sacramenteel-dynamisch waren. Deze benaderingen waren sterk beïnvloed door verschillende kerkelijke vernieuwingsbewegingen. Denk bijvoorbeeld aan de liturgische beweging, de Bijbelbeweging, de beweging van het lekenapostolaat, de *nouvelle théologie*, die respectievelijk gingen leiden tot een herontdekking van de Bijbel, de liturgie, de positie van de leek in de kerk en de vernieuwing van de theologie in reactie op de neoscholastiek. Daarnaast was het duidelijk geworden dat er een nieuwe tijd was aangebroken waarin de kerk haar positie opnieuw moest bepalen en haar **externe relaties (ad extra)** moest herdenken. Een eerste aanzet was al gegeven in de oecumenische beweging die de relatie met de andere kerken onderzocht, maar er waren eveneens initiatieven die de relatie tot andere kerken, andere religies of zelfs atheïsten tot speerpunt zouden maken.

Deze interesse *ad intra* en *ad extra* zou behouden blijven doorheen heel dit concilie dat opende in 1962 en vier jaar later, in 1965, tot een einde kwam. Het concilie kende vier zittingsperiodes, telkens in de herfstperiode. De eerste zitting gebeurde onder Johannes XXIII. Deze stierf echter in juni 1962. Het is de verdienste geweest van zijn opvolger, **Paulus VI**, dat het concilie tot een goed einde werd gebracht.

Vaticanum II

Bron: <http://bit.ly/2BiqkR>

¹⁶ Deze paragraaf is gebaseerd op <https://lucepedia.nl/dossieritem/concilie-tweede-vaticaans-1962-1965/tweede-vaticaans-concilie>. Zie ook https://rkdocumenten.nl/thema/thema_4-vaticanum-ii-nl/?idCode=1.1.

Gedurende vier jaar verzamelden jaarlijks ongeveer 2500 bisschoppen in de herfstperiode in de hal van de Sint Pietersbasiliek om een overvloed aan conciliaire schema's te bediscussiëren. Het was niet enkel het werk van deze bisschoppen, maar evengoed van vele theologen, geëngageerde leken en niet-katholieke observatoren.

De resultaten van het concilie werden vastgelegd in **drie soorten documenten**:

- **Constituties (4)**: dit zijn de belangrijkste documenten. Ze geven algemene principes aan over een bepaald onderwerp;
- **Decreten (9)**: deze zijn meer praktisch van aard en werken de principes uit die zijn vastgelegd in de constituties;
- **Verklaringen (3)**: deze bevatten in tegenstelling tot de constituties en decreten geen uitwerking van de kerkelijke leer, maar gaan in op actuele zaken.

Sommige van deze documenten zijn bekender geworden dan andere, maar ze getuigen allemaal van **een zoektocht naar een kerkverstaan in de twintigste eeuw**. De vier constituties functioneren daarbij als de assen die respectievelijk de kerk bepalen op zichzelf (*Lumen Gentium*), wijzen op de centraliteit van de Bijbel (*Dei Verbum*), het belang van de liturgie (*Sacrosanctum Concilium*) en de positie van de kerk in de wereld bepalen (*Gaudium et Spes*). Enkele andere documenten hebben, zeker in de postconciliaire jaren, een centrale plaats gekregen in de katholieke kerk, respectievelijk de documenten over de relatie met de christelijke kerken (*Unitatis Redintegratio*), de andere religies (*Nostra Aetate*) en de godsdienstvrijheid (*Dignitatis Humanae*).

De zestien conciliedocumenten

Constituties

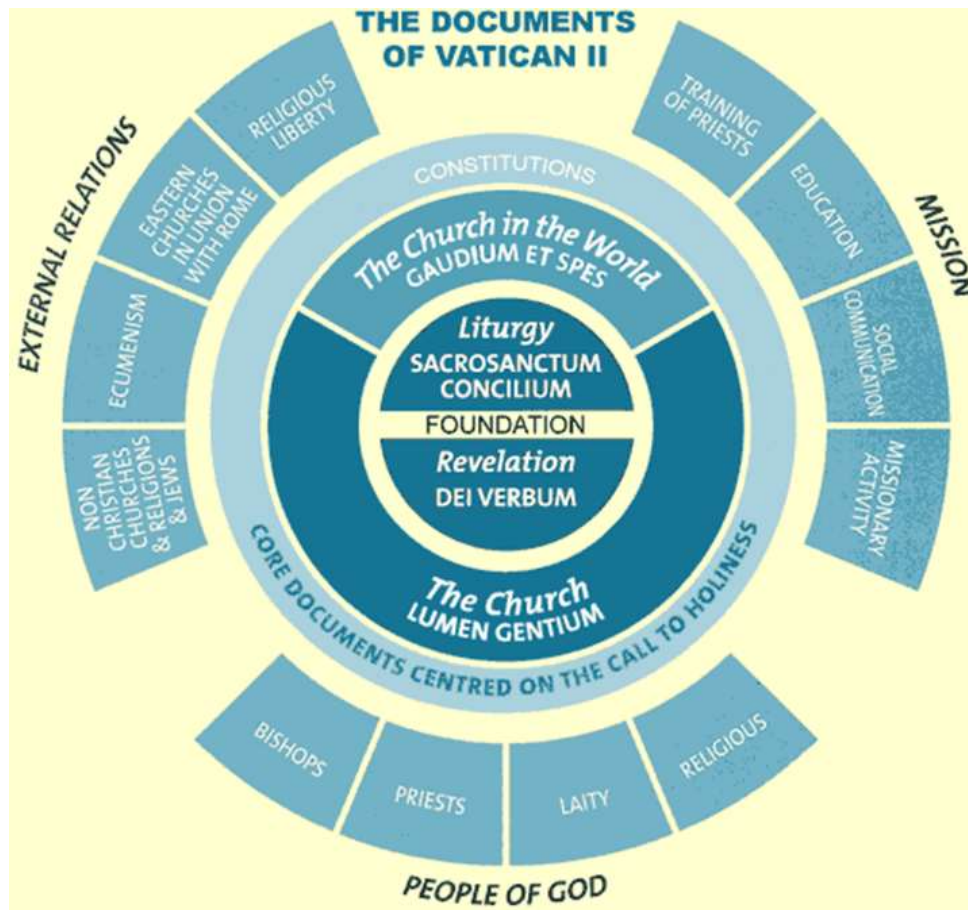
- Constitutie over de Liturgie: *Sacrosanctum Concilium*
- Dogmatische Constitutie over de Kerk: *Lumen Gentium*
- Pastorale Constitutie over de Kerk in de Moderne Wereld: *Gaudium et Spes*
- Dogmatische Constitutie over de Openbaring: *Dei Verbum*

Decreten

- Decreet over de sociale communicatiemiddelen: *Inter Mirifica*
- Decreet over de oecumene: *Unitatis Redintegratio*
- Decreet over de oosters-katholieke kerken: *Orientalium Ecclesiarum*
- Decreet over de Religieuzen: *Perfectae Caritatis*
- Decreet over de Priesteropleiding: *Optatam Totius*
- Decreet over de Bisschoppen: *Christus Dominus*
- Decreet over het Lekenapostolaat: *Apostolicam Actuositatem*
- Decreet over de Missies: *Ad Gentes*
- Decreet over de dienst en het leven van de priesters: *Presbyterorum Ordinis*

Verklaringen

- Verklaring over de Niet-Christelijke Godsdiensten: *Nostra Aetate*
- Verklaring over de Godsdienstvrijheid: *Dignitatis Humanae*
- Verklaring over de Christelijke Opvoeding: *Gravissimum Educationis*

Liturgie

De verandering waar alle gelovigen mee te maken kregen, was de nieuwe liturgie. Op 4 december 1963 kondigde paus Paulus VI de constitutie *Sacrosanctum Concilium* over de liturgie af. Deze constitutie gaf veel meer ruimte voor **inbreng van de gelovigen in de liturgie**. Dit was het resultaat van de Liturgische Beweging die rond 1900 op gang was gekomen en die een **actieve deelname** van de gelovigen aan de liturgie bepleitte en ook de **kennis van de liturgie** onder de gelovigen bevorderde. De priester, die tot dan toe als het ware met zijn rug naar de gelovigen de mis had opgedragen, keerde zich nu naar de gelovigen. Dat was een van de meest zichtbare veranderingen. Ook stond de constitutie **het gebruik van de volkstaal** tijdens de vieringen toe. Van deze mogelijkheid werd in vele landen al snel ruim gebruik gemaakt.

De Heilige Schrift

In tegenstelling tot de constitutie *Sacrosanctum Concilium* kwam de constitutie *Dei Verbum* met veel moeite tot stand. De constitutie gaat over **de verhouding tussen traditie, Heilige Schrift en het kerkelijk leergezag**. Een van de punten van discussie tijdens de totstandkoming van de constitutie was de vraag of de zogenaamde '**historisch-kritische methode**' kon worden toegepast op de Bijbel. In het oorspronkelijke ontwerp was hiervoor geen plaats. De kwestie had al een eeuw lang de theologen verdeeld: moest je de Bijbel uitsluitend beschouwen als het geopenbaarde Woord van God, of moest je ook rekening houden met de historische context waarin deze verhalen waren ontstaan? Door persoonlijk ingrijpen van paus Johannes XXIII werd deze historisch-kritische methode toch opgenomen in de constitutie. Hij stelde een commissie samen uit voor- en tegenstanders van de historisch-kritische methode. Op hun gezamenlijke ontwerp werd de constitutie *Verbum Dei* gebaseerd, die uiteindelijk door het concilie met 2344 tegen 6 stemmen werd aangenomen.

De rooms-katholieke Kerk

Ook de totstandkoming van de constitutie *Lumen Gentium*, die handelt over de **ecclesiologie**, de vraag hoe we **het begrip 'kerk'** moeten verstaan, was niet gemakkelijk. In de uiteindelijke tekst wordt gesteld dat de bisschoppen gezamenlijk de Kerk besturen en dat ze in hun eigen bisdom een eigen verantwoordelijkheid hebben. Ze zijn niet zonder meer ondergeschikten van de paus. Wel staat de paus aan het hoofd van het bestuur van de kerk. Omdat de vrees bestond dat dit afbreuk zou doen aan het gezag van de paus, liet paus Paulus VI een passage opnemen in de constitutie waarin wordt gezegd dat het college van bisschoppen alleen gezag kon uitoefenen met instemming van de paus. Hiermee was het gezag van de paus bevestigd en dat van het college van bisschoppen beperkt. Toch was *Lumen Gentium* een correctie op het Eerste Vaticaans Concilie, dat de onfeilbaarheid van de paus had afgekondigd.

Lumen Gentium bevat meer elementen die de Kerk in een nieuw licht stellen. Zo werd zij op de eerste plaats gedefinieerd als **'het volk van God'** en niet als een hiërarchische organisatie. De gelovigen hadden volgens de constitutie op hun eigen manier deel aan het priesterschap van Christus. Dit is een wezenlijke andere manier dan de wijze waarop gewijde priesters deelnemen aan dit priesterschap, maar ze hebben wel met elkaar te maken. Zo werd de eigen rol van de gelovigen in de Kerk benadrukt naast die van de gewijde priesters.

De Kerk en de wereld

Ook bij het opstellen van de constitutie *Gaudium et Spes* greep paus Paulus VI in. De constitutie ging over het onderwerp dat paus Johannes XXIII al had aangesneden toen hij het concilie bijeenriep: **de verhouding van de Kerk tot de moderne tijd**. De Kerk had vooral tijdens de negentiende eeuw afwijzend gestaan tegenover moderne ontwikkelingen, zoals de democratie. *Gaudium et Spes* maakte een einde aan deze houding: de constitutie gaat juist over **de rol van de Kerk in de moderne wereld**. Het document benadrukte onder meer het lot van de armen in vooral de Derde Wereld onder de aandacht en ook de vraagstukken van oorlog en vrede. *Gaudium et Spes* wordt beschouwd als een van de belangrijkste documenten over de sociale leer van de Kerk.

Een onderwerp dat niet in *Gaudium et Spes* wordt behandeld, is dat van de seksualiteit en de voorbehoedsmiddelen. De deelnemers aan het concilie konden hierover geen overeenstemming bereiken en daarom besloot paus Paulus VI dat dit onderwerp niet behandeld zou worden. In 1968 bracht hij hierover de encycliek *Humanae vitae* uit waarin hij onder meer het verbod op het gebruik van voorbehoedsmiddelen bevestigde.

De relatie met andere kerken en religies

Over dit onderwerp gaf het concilie drie decreten uit:

- *Unitatis Redintegratio* over de oecumene
- *Nostra Aetate* over de niet-christelijke godsdiensten
- *Dignitatis Humanae* over de godsdienstvrijheid

Fundamenteel hierin was dat de Rooms-Katholieke Kerk het principe van de godsdienstvrijheid erkende. Het decreet *Nostra Aetate* betekende een omwenteling in de verhouding tot de joden. Hierin werd gesteld dat de dood van Jezus weliswaar werd bewerkstelligd door een aantal joodse leiders uit zijn tijd, maar dat dit niet alle joden mag worden aangerekend. Dit maakte een einde aan de leer dat de joden verantwoordelijk zouden zijn voor de dood van Jezus.

Het concilie mocht dan wel geslaagd lijken, toch werden de post-conciliaire jaren vaak getekend door spanningen om de beslissingen juist te interpreteren en in de praktijk om te zetten. Denken we hierbij bijvoorbeeld aan de vele discussies rond de vernieuwing van de kerkelijke liturgie. Zestig jaar later zijn deze discussies vaak nog niet gaan liggen en blijft het concilie een bron van verdere interpretatie. Daarbij blijft een spanning bestaan tussen diegenen die het concilie naar de 'geest' of naar de 'letter' willen begrijpen. De opeenvolgende pontificaten van Johannes Paulus II, Benedictus XVI en Franciscus bleven allen getekend door deze zoektocht naar hoe om te gaan met deze erfenis van het concilie.

Een terugblik op Vaticanum II

In 2012 was 50 jaar geleden dat het Tweede Vaticaans Concilie plaatsvond. Via de website <http://volgconcilie.be> kon en kan je het concilie herbeleven zoals het 50 jaar geleden gebeurde. Je ontdekt er heel wat foto's, filmpjes en getuigenissen over het concilie van toen. Je vindt alle filmpjes ook terug op het YouTubekanaal: <https://www.youtube.com/@volgconcilie/videos>.

De Belgen op het concilie

Bron: <https://www.kuleuven.be/thomas/page/tussen-droom-en-daad/>.

We pikken er een klein item uit: een kleine groep van Belgische bisschoppen en theologen heeft een grote invloed op het Tweede Vaticaans Concilie. Leer ze kennen in dit filmpje (<https://bit.ly/32VPmAR>). Je kan ook de conciliedagboeken van enkele Belgen lezen op <http://volgconcilie.be/Deelnemers.html>.

Bibliografie

- BOSSCHAERT, D., *Kerkgeschiedenis II (1054-2013)*, cursustekst, 2013.
- BOUDENS, R., *Momentopnamen uit de geschiedenis van de katholieke kerk*, Averbode, Altiora – Kampen, Kok, ²1988 (1987).
- HAMANS, P.W.F.M., *Geschiedenis van de katholieke kerk*, 2 vol., Almere, Parthenon, 2014.
- KENIS, L. *Inleiding in het christendom en de christelijke theologie*, Leuven, cursustekst, 2015.
- LAMBERIGTS, M., *Geschiedenis van Kerk en Theologie – Oudheid*, Leuven, cursustekst, 2015.
- METTEPENNINGEN, J. & SCHELKENS, K., *Van Concilie tot Concilie. Hoofdpijnen en fragmenten van de geschiedenis van kerk en theologie van Vaticanum I tot Vaticanum II*. Antwerpen, Halewijn, 2010.
- SCHELKENS, K. VAN GEEST, P. & VAN GENNIP, J., *Het katholicisme in Europa: Een geschiedenis*, Amsterdam, Boom, 2018.
- VAN DEN AKKER N. & NISSEN P., *Wegen en dwarswegen. Tweeduizend jaar christendom in hoofdpijnen*, Amsterdam, Boom, ³2007 (1999).
- VAN LOON, H., *De (eerste) zeven oecumenische concilies*, in *Lucepedia*; <http://bit.ly/2cQUobr>.
- WORTELBOER, H., *Het Instituut Rooms-Katholieke Kerk. Compleet overzicht, historisch en actueel*, Delft, Eburon, ³2013.